

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРИУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ

До захисту допустити:
завідувач кафедри

_____ Володимир РОМАНЦОВ
(підпис)

«19» грудня 2023 р.

«РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ У 1930-х – НА ПОЧАТКУ 1950-х рр.»

Кваліфікаційна робота
здобувачки другого (магістерського)
рівня вищої освіти
освітньо-професійної
програми «Історія»
Губської Аліни Сергіївни
Науковий керівник:
Коробка Ю.В., к.і.н., доцент
Рецензент:
Чарських І.Ю., к.і.н., доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин
і зовнішньої політики Донецького
національного університету імені
Василя Стуса (м. Вінниця)

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
«_____» _____ 20__ р.

Київ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП _____	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ _____	7
1.1. Стан наукової розробки проблеми _____	7
1.2. Джерельна база та методологія кваліфікаційної роботи _____	20
Висновки до розділу 1 _____	27
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗРОСІЙЩЕННЯ УКРАЇНЦІВ _____	29
2.1. Витоки асиміляційної політики совєтської влади _____	29
2.2. Нормативно-правова база деукраїнізації _____	35
Висновки до розділу 2 _____	45
РОЗДІЛ 3. ТОТАЛЬНА РУСИФІКАЦІЇ УКРАЇНИ У 1930-х – НА ПОЧАТКУ 1950-х рр. _____	47
3.1. Заходи совєтського керівництва щодо обмеження функціонування української мови _____	47
3.2. Становище української інтелігенції під натиском репресивної політики більшовицького уряду _____	56
Висновки до розділу 3 _____	66
ВИСНОВКИ _____	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ _____	72
ДОДАТКИ _____	92

ВСТУП

Актуальність дослідження. Вільний розвиток національної мови – основа духовного взаєморозуміння та об'єднання громадян однієї держави в єдине консолідоване суспільство. Українська мова є не просто засобом спілкування, а національним надбанням українського суспільства, яке всебічно підтримується та охороняється державою. Мова є не тільки визначальним фактором і головною ознакою ідентичності української нації, а й важливим чинником у забезпеченні національної безпеки держави.

Перебуваючи під гнітом спочатку російського самодержавства, а потім більшовицької диктатури, українська мова зазнавала неабияких заборон та утисків щодо її вільного розвитку. Серед характерних особливостей національної політики російської влади було зневажливе ставлення до української культури і мови, яке супроводжувалося постійним відкиданням її досягнень та взагалі запереченням існування української нації. Советська влада, проводячи тотальну русифікацію, мала на меті злиття націй і злиття національних мов. У галузі мовної політики більшовицьке керівництво продовжувало асиміляційну політику Російської імперії, використовуючи більш жорстокі методи покарання.

Не можна заперечувати той факт, що перебування українського народу під гнітом імперської та більшовицької влади, призвело до часткового гальмування розвитку української мови та її використання в окремих регіонах нашої держави. Русифікаційні заходи, які були здійснені, на жаль, мають відлуння і сьогодні – в умовах щоденної боротьби нашої держави за свободу та незалежність.

Проблема русифікації України советською владою залишається актуальною на сьогодні. Цього питання торкалися як українські історики діаспори, які були очевидцями тих культурних процесів, які відбувалися в Україні, так і сучасні українські та зарубіжні науковці, які не втрачають

наукового інтересу стосовно цього питання. Адже після проголошення незалежності України, українська мова в державі розширила свої функції. Вона стала мовою державною, обов'язковою для вживання у всіх сферах суспільного життя: у державних урядових установах, закладах освіти, у пресі, видавничій справі, на радіо й телебаченні, у творчих мистецьких спілках та організаціях. Тому, беззаперечно, сучасним історикам слід звертати увагу на шлях, який пройшла українська культура, щоб донести до всіх українців, що рідна мова репрезентує народ у світі, є ореолом нації та етнічним кордоном.

З 2014 р. керівництво РФ поставило за мету знищити українську державність, шляхом збройної агресії під прикриттям «захисту та визволення від утисків російськомовного населення». Сьогодні ідеологія країни-окупанта ґрунтується на здійсненні геноциду та лінгвоциду українського народу. Не дивлячись на те, що унаслідок боротьби України проти повномасштабної агресії, українське суспільство починає усвідомлювати важливість збереження української мови та культури, в сучасному інформаційному просторі все ще можна спостерігати відгомін советської русифікації у різних її проявах.

Об'єктом дослідження є сталінська культурна асиміляція українців.

Предметом дослідження є комплекс заходів советської влади спрямованих на зросійщення України у 1930-х – на початку 1950-х рр.

Мета кваліфікаційної роботи полягає у дослідженні русифікації України у 1930-х – початок 1950-х рр. Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі дослідницькі завдання:

- визначити ступінь наукової розробки досліджуваної проблеми;
- охарактеризувати джерельну базу та методологію дослідження;
- з'ясувати витоки асиміляційної політики советської влади щодо України;
- проаналізувати законодавчу та нормативно-правову базу деукраїнізації;
- висвітлити заходи советського керівництва щодо обмеження

функціонування української мови;

- дослідити становище української інтелігенції під натиском репресивної політики більшовицького уряду.

Хронологічні рамки – охоплюють період 1932–1953 рр. Нижньою межею є 14 грудня 1932 р., – ухвалення постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлю на Україні, Північному Кавказі і в Західній області», яка спричинила відхід від політики українізації. Верхня – вересень 1953 р. – прихід до влади М. Хрущова, спроби лібералізації комуністичного режиму.

Територіальні межі роботи охоплюють територію УРСР у період з 1930-х – на початку 1950-х рр., відповідно до тодішнього адміністративно-територіального поділу.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що русифікація України періоду 1930-х – початку 1950-х рр. розглядається комплексно в українській історіографії як самостійна наукова проблема. Здійснено аналіз історіографії та джерельної бази теми дослідження. З'ясовано політико-ідеологічні основи русифікаційної політики советської влади стосовно України. Досліджено масштаби зросійщення, яких набула Україна у період з 1930-х – на початку 1950-х рр. Розкрито становище української інтелігенції під натиском репресивної політики советської влади. Застосовано математично-статистичні методи для аналізу процесу тотальної русифікації України.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати кваліфікаційної роботи можуть бути використані у подальших дослідженнях з даної проблематики. Висновки стануть у нагоді для написання узагальнюючих праць з історії. В освітній сфері їх можна застосовувати при викладанні спеціальних навчальних курсів для здобувачів вищої освіти спеціальностей «Історія та археологія» та «Середня освіта. Історія». Окрім того, основні положення та фактичний матеріал може бути корисним при викладанні курсу «Історія України» у закладах загальної середньої освіти та у розробці навчальних програм для позакласної роботи з історії.

Апробація результатів дослідження. Висновки та окремі аспекти дослідження отримали апробацію під час засідань студентського наукового товариства «Історія міст і сіл України», роботи секції «Актуальні проблеми історії України: сучасне бачення» в рамках Декади студентської науки 2023 у вигляді доповіді та публікації тез на тему «Політико-ідеологічні засади зросійщення українців у 1930-х – на початку 1950-х рр.». Окрім того, результати наукового пошуку були представлені на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна в світовому історичному просторі» (Київ, 15.11.2023), були опубліковані тези на тему «Асиміляційна політика совєтської влади в Україні у 1930-х – на початку 1950-х рр.: джерельна база».

Структура кваліфікаційної роботи обумовлена характером та поставленими дослідницькими завданнями. Робота складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Список джерел та літератури нараховує 136 позицій.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Русифікація України у 1930-ті – на початку 1950-х рр. як складова національної політики СРСР потребує комплексного історіографічного аналізу на основі наукових надбань історичної науки. Важливо звернути увагу на основні тези вчених стосовно советської політики зросійщення України, які були сформульовані в різні історіографічні періоди, та, які зустрічаються у наукових колах сьогодні.

Характеризуючи наявну літературу з теми дослідження, доцільним буде розподілити праці на такі групи та етапи: зарубіжна історіографія; українська советська історіографія; вітчизняна історіографія 1990-х рр.; новітня українська історіографія від початку 2000-х рр. дотепер.

Після утвердження в Україні комуністичної влади велика кількість представників української наукової еліти змушена була емігрувати та продовжувати свою діяльність поза межами батьківщини, створюючи українознавчі осередки у Відні (Австрія), Празі (Чехословаччина), Мюнхені (Німеччина), Торонто (Канада) та ін. Процес русифікації України як спроби советської влади витіснити українську мову та культуру на користь російської став предметом наукових розвідок українських науковців в еміграції [102, с. 69].

Зарубіжна історіографія представлена працями українських істориків у діаспорі. Вони вивчали питання русифікації України, здебільшого, як процесу, який допомагає усвідомити характер національної політики СРСР. Дослідники Ю. Бадзьо [64], І. Коляска [85], Б. Кравців [89], В. Кубійович [90], О. Субтельний [120], Р. Смаль-Стоцький [118], Ю. Шевельов [128] у своїх працях яскраво показали, як советська влада вдавалася до зросійщення

українців, з-поміж іншого, шляхом підлаштування освіти та науки в Україні під ідеологічні цілі вищого партійного керівництва.

Наукові розробки Ореста Субтельного відображено у його фундаментальній праці «Україна: історія» з загальної історії України, яка справила неабиякий вплив на історичну думку в Україні, оскільки пролила світло на ті сторінки української історії, які тривалий час замовчувалися та приховувались [120]. У контексті дослідження проблеми советської русифікації України, велику цінність має розділ «Україна у ХХ ст.» і, зокрема, підрозділ «Радянська Україна: драматичні 30-ті» [120, с. 350].

О. Субтельний у зазначеному підрозділі зробив висновок, що у 1930-ті рр. відбувся поворот до традиційних аспектів російської політики, а саме суворой централізації та одноосібної влади, для України це мало катастрофічні наслідки, а саме полишення спроби прокладення власного «шляху до комунізму» [120 с. 351]. Зокрема, вчений дав розгорнуту характеристику явищу сталінізму в Україні та зауважив, що маніпулювання українською культурою у цей період було засобом для нав'язання українцям традиційної думки про консервативність на відсталість їх культури [120, с. 368].

Питанню національної політики ССРСР та, зокрема, явищу зросійщення українського населення приділив Іван Коляска. У своїй праці «Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації» [85] публіцист, показав на фактах процес русифікації у закладах освіти України. Переважну частину книги Іван Коляска приділив висвітленню руху громадськості на шляху захисту української мови [85, с. 8].

Важливим для дослідження проблематики є ще один науковий доробок представника українського дисидентства Юрія Бадзьо. У своїй роботі «Знищення і русифікація української історії в советській Україні» [64] він провів ґрунтовний аналіз процесу ліквідації української історичної науки та русифікації української історії, вказуючи, що насаджена партійною номенклатурою схема української історії згубно вплинула на розвиток

наукових знань в УРСР [64, с. 70].

Фундаментальна монографія Юрія Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус» [128] висвітлює розвиток української мови у досліджуваний період та історичні передумови, що вплинули на цей процес. Зокрема, один з розділів присвячено розгляду процесу згортання українізації та переорієнтації компартійного керівництва у національній політиці на посилення мовної асиміляції [128, с. 174].

Вагомий внесок у розробку питання щодо становища української мови в Україні зробив ще один представник української діаспори – Роман Смаль-Стоцький. Його дослідження «Українська мова в советській Україні» [118] було спрямовано на розгляд історії розвитку української літературної мови та подальших її переслідувань більшовицькою владою. Особливу увагу приділено мовній політиці советського керівництва, висвітлено ідеологічні підстави поневолення як української мови, так і мов інших народів, території яких входили до складу СРСР [118, с. 52].

Здійснюючи огляд наукового доробку советського етапу варто зазначити, що в СРСР панувала вкрай несприятлива історіографічна ситуація. Діяльність істориків припадає на час, який характеризується масовим ідеологічним тиском владних структур на розвиток історичних знань, що робило неможливим дослідження проблематики пов'язаної з критикою імперської політики [87, с. 319].

Якщо звернутися до науково-довідкового апарату, яким користувалися історики цього періоду, то у науковій літературі такі терміни як «мовна та культурна асиміляція», «русифікація» використовувалися обмежено, або взагалі не застосовувалися. Більшість науковців, аналізуючи етнічні процеси в СРСР, уникали терміну «асиміляція» через його негативне трактування, адже термін завжди асоціювався з насильницькою асиміляторською політикою, яку проводив СРСР. Замість терміну «асиміляція» деякі

дослідники використовували термін «інтеграція» або «соціокультурна адаптація», які надавали більш нейтральне значення. Термін «русифікація» був відсутній на сторінках наукових праць у межах офіційної історіографії [87, с. 321].

У наукових розробках істориків цього періоду міжнаціональні відносини у ССРСР розглядалися під гаслом «непорушної дружби народів», яка була заснована на спільності їх поглядів та інтересів, при цьому постійно наголошувалося на виключній ролі російського народу як «першого серед рівних» [107, с. 21]. Наведену тезу яскраво відображають праці М. Івасюти [81], А. Кондратюка [86], В. Маланчука [104].

Попри це, період 1960–1980-х рр. став епохою поширення невідконтрольної державі позацензурної літератури – самвидавів. Це була анонімна політична публіцистика, яка торкалася проблем функціонування української мови та культури, реалізації національної політики в ССРСР, стану громадянських свобод в Україні [66, с. 431].

Національне питання було наріжним каменем у тогочасній самвидавній творчості. Піднесена та певним чином підбадьорена, внаслідок політичної відлиги в країні, яка стала результатом критики культу особи Сталіна, українська інтелігенція, хоча і не повністю відкрито, але настійливо піднімала болючі, проте вкрай важливі питання. Розглядалися проблеми підневільного становища України в імперській Росії та ССРСР, зросійщення українського населення, замовчування голодомору 1932 – 1933 рр. переслідування усіх, хто відстоює право на існування української мови в Україні [83].

Серед матеріалів самвидаву середини 1960-х років важливою для дослідження теми є праця українського публіциста, шістдесятника Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» [75]. Автор, перебуваючи у вирії тогочасних подій, звернув свою увагу на особливості національно-культурної політики советського керівництва в Україні та, виходячи з марксистських позицій, дійшов висновку, що заходи, які проводилися більшовицьким урядом

стали відвертим проявом великодержавницького шовінізму. Згодом праця була поширена за кордоном, набула розголосу в українській діаспорі та отримала визнання серед дослідників історії України [101].

Після проголошення незалежності України багато наукових студій було присвячено аналізу мовної проблеми в державі, її витоків. Вітчизняній історіографії на перетині ХХ–ХХІ ст. притаманне, перш за все, розширення джерельної бази, внаслідок відкриття доступу до архівних матеріалів, які довгий час були недоступні, а також застосування якісно нової методології, що дозволяє неупереджено та обґрунтовано проводити дослідження [87, с. 513].

У 1990-ті – на початку 2000-х рр. вперше українські науковці активно почали вивчати питання советського зросійщення, розглядаючи цей процес як прояв імперської політики ССРСР щодо українського народу. У наукових розробках Ю. Шаповала [126], В. Лизанчука [96], В. Даниленка [73], Г. Касьянова [74], С. Кульчицького [93], Г. Єфіменка [77], М. Кузьменка [94], В. Петрова [77], Г. Півторака [78], Р. Шпорлюка [130] з'ясовувалося питання походження українців та їх мови, порушувалися проблеми імперської спадщини у національній політиці ССРСР, досліджувався вплив політики русифікації на українську мову, культуру, освіту та інші сфери життя українського суспільства.

Серед узагальнюючих праць, важливою складовою яких, з-поміж іншого, є проблема русифікації України, варто виділити науковий доробок Юрія Шаповала «Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії» [126]. Завдяки долученню раніше недоступних широкому загалу архівних документів, науковець аналізує складний, а часом трагічний перебіг суспільно-політичних подій в Україні 20-х – початку 50-х років. Автор приділяє також увагу культурній політиці, яка була спрямована на знищення самобутності української культури [126, с. 115].

Вагомі відомості про сутність державної політики та ідеології, що

виникли внаслідок розвитку створеної більшовиками політичної системи дає нам колективна монографія В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки» [74, с. 150].

Серед досліджень 1990-х рр. чільне місце у розробці проблеми советської русифікації посідає праця Василя Лизанчука «Навічно кайдани кували: факти, документи, комент про русифікацію в Україні» [96]. Науковець проаналізував політику зросійщення на території України у різні історичні періоди на основі зібраних ним документів та матеріалів, які також представлені на сторінках наукової роботи.

У 90-х рр. ХХ ст. українські науковці активно займалися науковою розробкою питання долі української інтелігенції під гнітом русифікаторської політики та репресивної діяльності сталінського тоталітарного режиму. У цьому напрямі активно працював Віктор Даниленко. Результатом спільних з іншими українськими істориками, наукових пошуків стала фундаментальна праця «Сталінізм і українська інтелігенція: 20-30-ті роки» [84]. У роботі основна увага приділяється взаєминам інтелігенції з представниками адміністративно-командної системи. Аналізуються результати сталінської політики щодо української інтелектуальної еліти, надані раніше приховувані факти про обмеження наукової та творчої діяльності інтелігенції, про спроби морального та фізичного знищення інтелектуального прошарку українського народу [84, с. 36].

Крізь призму людської діяльності, Юрій Шаповал у своєму науковому доробку «Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії» [127] піддає аналізу трагічні події Голодомору 1932–1933 рр., сфабрикованих справ над українською інтелігенцією 20–30-х рр. ХХ ст. Окрім того, на основі унікальних архівних матеріалів, автор відтворив невідомі на той час сторінки з життя видатних українських діячів культури, науки, життя яких було понівечене у добу комуністичної диктатури.

Велику увагу трагічній сторінці нашої історії, пов'язаної з цькуванням,

переслідуванням та моральним і фізичним знищенням представників української інтелігенції присвятив науковець Віктор Петров у своїй праці «Діячі української культури (1920-1940 рр.) – жертви більшовицького терору» [109]. Автор був учасником подій, про які пише. Цінність праці полягає в тому, що з десятків особистих трагедій, можна побачити як знищували покоління талановитих представників української культурної еліти [109, с. 8].

Становлення жорсткого контролю інтелігенцією з боку владних структур, відокремлення української національної еліти від політичного життя, практика проведення «чисток» – ці питання розглядає історик Михайло Кузьменко на сторінках своєї праці «Репресивна політика сталінського режиму стосовно науково-педагогічної інтелігенції радянської України у 20-30 роки ХХ ст.» [94, с. 26].

На початку 2000-х рр. науковий інтерес до проблеми русифікації України під час панування советського тоталітарного режиму посилювався. Українські науковці у своїх дослідженнях стали ще більше заглиблюватися у з'ясування витоків советської політики зросійщення України та більш детально розглядати процес русифікації, присвячуючи свої дослідження окремим аспектам цього явища.

Грунтовною працею початку 2000-х рр. стала розвідка Романа Шпорлюка «Імперія та нації» [129]. Автор приділив увагу аналізу імперської традиції ведення національної політики та її вплив на формування етнополітичного курсу в СРСР.

Для вивчення проблеми русифікації в Україні важливими також є праці, присвячені дослідженню ідеологічних підстав політики русифікації та впливу процесу асиміляції української мови та культури на національно-культурне життя в Україні. Ідеологічні підвалини русифікаторської політики Москви розглянув Станіслав Кульчицький у праці «Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу». [93, с. 27].

Цінною для осягнення цього аспекту проблеми є також монографія Геннадія Єфіменка «Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938)» [78]. Історик приділив увагу ставленню владних структур до культурного розвитку представників різних етносів, що проживали у ССРСР. Також науковець дослідив зміни у національній політиці радянської влади, а саме переходу від українізації до тотального зросійщення. Разом з тим, дослідник включив у коло своїх наукових пошуків національні аспекти у формуванні компартійного советського апарату [78, с. 52], проаналізував основні складові регулювання національної політики у галузі освіти та науки [78, с. 141]. Особливу цінність для кваліфікаційної роботи мають висновки Геннадія Єфіменка щодо функціонування українських шкіл в Україні у 1930-ті рр. та особливостей розгортання русифікації мережі шкільної освіти у період відмови від курсу на українізацію [78, с. 178–179].

Інша праця Г. Єфіменка «Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932–1938 рр. (освіта і наука)» [77] присвячена принципам змін у національній політиці компартійного керівництва на ниві освіти і науки. На основі залучення архівних джерел та тогочасних періодичних видань автор розглядає процеси централізації управління освітою та наукою, уніфікації навчальних планів та програм. Наводячи статистичні відомості, науковець аналізує процес закриття шкіл, технікумів та відкриття російськомовних закладів освіти [77, с. 14–15].

Особливе місце в дослідженнях русифікації України, а зокрема мовного аспекту, займає праця Лариси Масенко «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду (документи і матеріали)» [105]. Варто зазначити, що вона чи не найвідоміша дослідниця мовної проблеми в Україні, зокрема її витоків та сучасного білінгвізму в нашій державі. Вчена представила та проаналізувала велику кількість матеріалів, які підтверджують спроби советського керівництва зруйнувати українське мовно-культурне середовище, шляхом втручання в внутрішню структуру української мови, зміни правопису

з метою поступового витіснення української мови із загального вжитку, натомість надалі розвивати російський мовно-культурний простір [105, с. 140–141].

Наслідки тривалої русифікації в історичному, політичному та соціокультурному аспектах Л. Масенко розглянуто у праці «Мова і політика» [106]. Разом з тим мовознавиця підкреслила, що велику роль у подоланні наслідків тотального зросійщення відіграє держава. Саме завдяки регульованій державою мовної та культурної політики можна забезпечити повноцінний захист української національної культури та мови від експансіоністського впливу російської культури, а також провести глобальну реасиміляцію українських міст [106, с. 117].

Мовознавчий аспект, питання примусового втручання в структуру української мови, змін її лексики, граматичних сполук та конструкцій досліджувала Ольга Кочерга. У праці «Мовознавчі репресії 1933 р.» [88] науковиця, на підставі постанови ЦК КП(б)У щодо змін українського правопису, зазначила, що такі нововведення призвели до подальших спотворень української мови, які не подолано і досі. Вона підсумувала, що зміни в українському правописі 1933 р. – це добре продумана діяльність чималої когорти фахівців, які мали на меті розхитати саму структуру мови, змінити її будову, підлаштувати її до норм російської мови [88, с. 96–97].

Проблемі мовно-культурних утисків в Україні під час більшовицької влади приділила увагу Світлана Шульженко у своїй статті «Мовна політика в Україні (1917 – 1940 рр.)» [130]. У даній праці авторка акцентувала увагу саме на змінах українського правопису 1933 р., і зазначила, що норми української мови розробляли не українські науковці, а партійні функціонери, диктуючи мовні канони достатньо компетентним у цьому питанні, українським мовознавцям. Цінним для дослідження також є те, що С. Шульженко подала список слів, географічних назв, написання яких змінив правопис 1933 р [130, с. 41–42].

Вагомою, для дослідження питання советської русифікації, є монографія сучасних вчених Василя Лизанчука та Миколи Рожика «Історія російщення українців» [97]. В ній на документальних засадах розкрито московську політику загарбання, осмислено методи і форми російщення українців, винищування свідомих національних сил поборників за незалежність України. У цій книзі яскраво відтворене історичне тло епохи, об'єктивно висвітлено українсько-російські взаємовідносини.

Науковці Роман Сушко та Мирослав Левицький поставили перед собою мету – у короткій формі, показати, що русифікація як України, так і всіх народів, уярмлених Росією, ніяк не була самочинним, природнім процесом [121].

Важкі обставини існування української інтелігенції в умовах сталінського тоталітарного режиму досліджено Наталею Литвин у дисертації «Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920-1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми)» [98]. Вона проаналізувала ідеологічне наповнення законодавчого підґрунтя політичних репресій, показала вплив ідеологічного чинника на практику діяльності спеціальних та судових органів. Н. Литвин продемонструвала форми і методи агітаційно-пропагандистської роботи партійних, советських органів, громадських організацій, яка була спрямована на обґрунтування в суспільній свідомості політики репресій щодо наукової інтелігенції [98, с. 14].

Український історик та краєзнавець Олег Бажан також долучив до кола своїх наукових інтересів проблему асиміляції українського населення та його зросійщення. У статті «Особливості національно-культурного життя в українській РСР в останній період «сталінщини» (1946–1953 рр.)» [65] вчений вдається до розгляду змін у сфері культури Української ССР у повоєнний період, проводить аналіз політики держави щодо релігії та церкви наприкінці 1940 – початку 1950-х років [65, с. 44].

Особливості ідеологічних кампаній проти інтелігенції в Україні 40-х рр.

XX ст. піддала детальному розгляду вчена Наталя Сірук у статті «Політико-ідеологічні кампанії в культурно-науковому житті України (друга половина 40-х – початок 50-х рр. XX ст.)» [116]. Вона звернула увагу на систему (каральних) заходів сталінського керівництва «ждановщину», що полягала у наступі в галузі ідеології, культури, науки, літератури з метою встановлення жорсткого контролю над духовним розвитком суспільства.

Посилена увага на проблему русифікації України у 30-ті – початку 50-х рр. XX ст. у межах сучасної української історіографії, пов'язана з розгортанням російсько-української війни 2014 р., що спонукало українських істориків до дослідження советської культурної та мовної експансії в Україні. Наукові дослідження з цієї позиції стали потужним інформаційним засобом задля протистояння російській агресії. Вітчизняні науковці С. Яворська [133], С. Савойська [115], О. Золотухін [79], Л. Якубова [136] та Я. Приймаченко [134], Н. Сірук [116], С. Зубченко [80], Л. Масенко [107], М. Борисенко [68], Г. Лабінська [95] продовжили вивчати різні аспекти русифікації, залучаючи раніше не опрацьовані джерела, розкриваючи нові грані цієї проблеми.

Для дослідження русифікації України важливою є методологічна праця Світлани Савойської «Еволюція розвитку мовної політики: методи, принципи та підходи дослідження» [115]. У статті авторка акцентувала на тому, що еволюція розвитку мовної політики має своєрідну структуру, яка складається з декількох етапів, що потребує застосування різних методів дослідження, а саме інституціонально-діалектичний, історико-діалектичний, еволюційно-історичний, культурно-історичний, прогностичний [115, с. 156–157].

Історії розвитку, стану та статусу української літературної мови протягом 1917–1930-х рр. в період українізації і русифікації присвятила свою статтю «Розвиток української мови в добу русифікації та українізації» Стефанія Яворська [133]. Спираючись на архівні документи, наукові праці та періодичні видання, вчена проаналізувала комплекс заходів совєтського

керівництва щодо заборон і переслідувань української мови, штучних завад у її розвитку [133, с. 1–2].

Розкриттю характерних для 30–40 років ХХ ст. особливостей національної політики советського керівництва присвятив Степан Зубченко у своїй роботі «Політика радянської влади у національному питанні в 30 – 40-х рр. ХХ століття: напрямки, форми і зміст» [80]. Автор констатував, що советська влада почала розглядати національно-культурний розвиток окремих народів як прояв націоналізму, закріплюється в офіційних публікаціях і документах характеристики російського народу – «перший серед рівних», «великий» тощо [80, с. 258].

Процеси мовної та етнічної асиміляції українців висвітлив Олександр Золотухін у статті «До питання насильницької асиміляції Українців у минулому і сьогодні» [79]. Автор робить акцент на тому, що мовна асиміляція українців не була закономірною обставиною, а цілеспрямованою діяльністю советського режиму, яка характеризувалась жорстоким придушенням будь-яких виявів української національної свідомості. Відгомін такої політики ми маємо і сьогодні, в умовах, коли наша держава бореться з країною-терористом за власну свободу та незалежність [79, с. 59].

Велику роль під час написання кваліфікаційної роботи зіграли основні положення, викладені у спільній науковій праці Лариси Якубової та Яни Приймаченко «В обіймах страху та смерті. Більшовицький терор в Україні» [134]. У популярній праці показано місце України у стратегічних планах Кремля, процес її советизації, шляхом упровадження в Україні монопартійності, описано процес українізації крізь призму людських переживань, досліджено русифікаційних аспект сталінської індустріалізації, а також подано виключні відомості про становище української інтелігенції під тиском зросійщення та ідеологічного контролю [134, с. 4].

Втручання у топонімічне середовище України через перейменування населених пунктів розкрито у статті Мирослава Борисенка «Руйнація

традиційного топонімічного простору: політика перейменувань в Україні в 1920 – 1950-х роках» [68]. На основі архівних та статистичних матеріалів представлені виключні відомості щодо советської політики перейменувань міст, сіл, районів та районних центрів в Україні у 1930-ті–1950-ті рр.

Джерелознавчий аспект русифікації культурної сфери повоєнного періоду розглянули Наталя Сірук у статті «Постанови ЦК КП(б)У – документи вивчення ідеологічних кампаній в Україні (друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.)» [117] та Олена Титаренко «Нормативно-правове регулювання культурної сфери в Українській РСР у повоєнний період» [122]. Авторки акцентують увагу на становищі творчої інтелігенції України у світлі ідеологічного курсу «ждановщини», а також аналізується вплив партійних директив на функціонування культурної сфери та на діяльність культурної еліти.

Щодо сучасної мовної ситуації в Україні, а зокрема взаємозв'язку пануючого білінгвізму в Україні та історичних чинників, які відіграли значну роль у його формування писала Лариса Масенко у своїй праці «Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання» [107]. Вона зосередилася на дослідженні явища мовної асиміляції як причини розвитку двомовності в Україні сьогодні, що робить працю актуальною для дослідження теми кваліфікаційної роботи [107, с. 9].

Отже, питання русифікації України з 1930-х – на початку 1950-х рр. займає чільне місце в українській історіографії другої половини ХХ століття та ХХІ століття. Проблема була висвітлена у дослідженнях зарубіжних істориків, працях представників українського самвидаву, у наукових доробках українських істориків незалежної України.

Проблема, яка вже довгий час має великий резонанс у наукових колах, була досліджена істориками як у контексті загальних праць з історії України советського періоду, так і спрямована на вивчення окремих аспектів проблеми, таких як ідеологічне підґрунтя зросійщення України, вплив русифікації на

культурне життя українців, заходи з русифікації України, зміни українського правопису, діяльність інтелігенції під тиском політики змосковщення. Більшість істориків погоджуються з думкою, що наслідки русифікаційної політики СРСР мають негативний прояв і сьогодні, а це вказує на те, що до проблеми зросійщення України ще будуть звертатися неодноразово.

1.2. Джерельна база та методологія кваліфікаційної роботи

Джерельна база. Неоімперська політика СРСР як антитеза українізації висвітлюється у значному масиві джерел, які використовувалися у ході написання кваліфікаційної роботи. Їх ретельний аналіз дозволяє об'єктивно та цілісно дослідити проблему та сформулювати висновки дослідження.

Джерельну базу кваліфікаційної роботи складають архівні та опубліковані матеріали. Важливу ділянку джерельного комплексу теми становлять документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) (фонди 166, 318) [4; 12; 60; 62] та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) (фонд 1) [19; 33; 34; 38; 40].

Значна кількість історичних джерел, що розкривають політику русифікації України у 1930-х – на початку 1950-х рр., на сьогоднішній день опублікована у різноманітних збірниках документів [63; 96; 99; 105; 113; 123]. Всі виявлені першоджерела були використані у комплексі для детального дослідження особливостей національно-культурної політики советського керівництва в Україні та її наслідків. Для аналізу джерельної бази використано класифікацію за видовою ознакою: 1) актові джерела; 2) документи політичних партій і організацій; 3) діловодна документація; 4) статистичні матеріали; 5) преса; 6) матеріали особового походження.

Чільне місце у дослідженні русифікації України у 1930-ті – на початку 1950-х рр. займають актові джерела. Здебільшого ця група представлена

законами центральних органів влади, прийнятими впродовж 1930-х – на початку 1950-х рр. в ССРСР і УСССР [6; 9; 13; 36; 37]. Здебільшого вони мають характер обмежень і заборон та відображають механізми впровадження та практичної реалізації асиміляційних заходів в Україні у сфері освіти, культури, церкви, в інформаційному просторі тощо. Правове підґрунтя національної політики ССРСР можна висвітлити за допомогою Конституції ССРСР 1924, 1936 рр. [6; 13] та Конституції УСССР 1929, 1937 рр. [36; 37].

До документів політичних партій і організацій відносяться постанови ЦК ВКП(б)/КПСС та ЦК КП(б)У/КПУ. Ці документи відображають позицію советського керівництва щодо національно-культурної та мовної політики в Україні, а також висвітлюють ті заходи, які активно впроваджувалися компартійним керівництвом з метою всебічного зросійщення українського народу через освіту, культуру, засоби масової інформації, шляхом втручання в український правопис та зміни його.

Ці документи надали можливість відтворити важливі факти щодо згорання українізації [23], початку масової ідеологічної роботи на підприємствах [38], збільшення російськомовних шкіл в Україні [34], припинення розробки загальної системи національного районування в Україні [20].

Ухвалення постанови Народного комісара освіти УСССР «Про український правопис» від 5 вересня 1933 р. [41] спричинило втручання у внутрішню структуру української мови для пристосування її до норм російської мови. Було вилучено літеру «т» з алфавіту, внесено зміни у граматику, термінологію, модифікацій зазнали норми написання слів іншомовного походження.

Постанова ЦК ВКП(б) «О русских газетах на Украине» від 17 грудня 1937 р. [22] ілюструє спроби компартійного керівництва русифікувати інформаційний простір України, шляхом організації видавництва всеукраїнської щоденної газети російською мовою.

Важливою для дослідження русифікації України, зокрема у сфері шкільної освіти, є Постанова ЦК ВКП(б), «Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей» від 13 березня 1938 р. [27]. Цим документом советська влада проголошувала введення російської мови як обов'язкового предмету у всіх школах СРСР, мотивуючи це необхідністю знання російської мови громадянами багатонаціональної держави для налагодження зв'язку між усіма народами СРСР. Окрім цього, підкреслювалось, що володіння російською мовою є потужним інструментом для вдосконалення національних кадрів у науково-технічних галузях, а також є необхідною умовою для проходження успішної військової служби громадян СРСР у лавах РСЧА та воєнно-морському флоті.

Осуд наукових співробітників Інституту історії України Академії Наук УРСР було висунуто у постанові ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» від 29 серпня 1947 р. [39]. Вчених було звинувачено у «фальсифікації історії» у націоналістичному спрямуванні. Разом з тим, у постанові були надані настанови щодо висвітлення історичного минулого України згідно з марксистсько-ленінською методологією.

Співставляючи тези Конституцій, що стосувалися прав національних республік, з тими законами та постановами, які ухвалювалися компартійним керівництвом та втілювалися у дійсності, можна отримати чітке уявлення про декларативний характер положень Конституцій.

Діловодна документація представлена резолюціями комісії Наркомату освіти [46; 47; 48], офіційними листуваннями та повідомленнями [32; 52; 55; 56], довідками та витягами з протоколів засідань [2; 10; 44; 45;]. В окрему підгрупу в джерельній базі теми можна виділити стенографічні звіти з'їздів та пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У [49; 50; 53; 55; 58].

Зазначені матеріали дозволяють прослідкувати рішення, які виникали та приймалися в урядових структурах на різних рівнях та, передусім, стосувалися

«українського питання» у національному курсі советського керівництва. Аналіз документів діловодства дає розуміння щодо реакції у вищих ешелонах влади на аспекти національного будівництва в УРСР, а також репрезентують основні механізми управління та вплив роботи владних структур на ухвалення рішень, що стосувалися уніфікації усіх сфер життя в Україні.

Для вивчення процесу советської русифікації України у вказаний період не менш важливу роль відіграють статистичні матеріали. Джерела цієї групи представлені в основному відомостями з статистичних таблиць довідника, підготовленого С. Дібровою та М. Шабановою «Культурне будівництво в УРСР» (ЦДАВО, ф. 318, оп. 1, спр. 1402, 1403). Відомості про частку українських та російських шкіл в Україні, національний склад учнів, навчання котрих проводиться українською, російською [62], видавництво україномовної та російськомовної преси в Україні у 1935–1938 рр. [4], кількість українських та російських театрів [60] дають уявлення про динаміку поширення та масштаби зросійщення, а також щодо проявів русифікації у сфері освіти, культури та в інформаційному просторі.

Враховуючи те, що преса відігравала ключову роль у формуванні світогляду пересічних громадян, а також була потужним інструментом для здійснення ідеологічних маніпуляцій з боку влади, даний вид джерел є особливо цінним для дослідження асиміляційної політики советського керівництва в Україні. Советські періодичні видання проливають світло не тільки на ті соціокультурні процеси, які відбувалися у повсякденні, але й на їх політико-ідеологічний контекст. Вагоме місце у дослідженні займають матеріали газети «Литературная газета» [15; 16]. Статті з цього видання відображають спроби сховати українську культуру та мову за допомогою просування ідеологеми про «братерство народів», українсько-російські культурні та мовні зв'язки, використовуючи заклики до вивчення українцями російської мови, акцентування на небезпеці буржуазного націоналізму в Україні.

Не зайвими для дослідження є матеріали з першої щоденної української газети «Діло» [7; 8], яка видавалася до 1939 р. у Львові. Статті з цього видання ілюструють реакцію місцевих українців на заходи советського керівництва, спрямовані на утиски української культури та мови, а також різко негативне ставлення до репресій проти представників української інтелігенції в СРСР.

Інструментом, за допомогою якого советське керівництво прагнуло приборкати будь-які національні прагнення українського народу були репресії. З цього боку вагоме місце для дослідження асиміляційної політики компартійного керівництва в Україні займають джерела особового походження: спогади представників української інтелігенції Сергія Підгайного [31], Григорія Сиви [51] та Романа Суслика [59] тощо. Ця група джерел дає відомості про особливості національного будівництва в СРСР та зокрема в Україні, крізь призму особистих поглядів та переживань.

Мемуарна література та спогади представників української інтелігенції висвітлюють механізми репресій, їх етапи (допити, слідства, арешти, відбування покарання у засланні) та масштаби. Ці відомості дають змогу окреслити загальну картину становища української національної еліти в умовах більшовицької політики масового терору у 30-ті – на початку 50-х рр. ХХ ст.

Методологія дослідження. З падінням советського тоталітарного режиму, а також поваленням комуністичної ідеології відбулась зміна методологічних принципів та підходів історичного пізнання сучасної історії України, а саме процесу русифікації, який став закономірним явищем у ході агресивної національної політики імперської та більшовицької Росії. Повне оновлення державної історичної концепції, плюралізм політичних поглядів, поширення у науковому середовищі великої кількості історико-політичних доктрин зумовили появу різноманітних наукових переконань та уявлень.

Методологічною основою дослідження є *принципи історизму, об'єктивності, наступності, системності.*

Принцип історизму забезпечує всебічний аналіз советської політики зросійщення України у всіх її аспектах і проявах, з урахуванням історичного контексту, в якому вона здійснювалася. Окрім того, він передбачає вивчення русифікації як складного історичного явища, який має притаманні йому особливості та вимагає прослідкувати всі етапи розвитку цього процесу, його підґрунтя та відлуння у сьогоденні.

Принцип об'єктивності є важливим для проведення неупередженого аналізу щодо досліджуваного явища, використовуючи лише достовірні історичні джерела та наукові розробки з подальшим критичним осмисленням. Використання цього принципу дало змогу уникнути суб'єктивних оцінок і сформулювати висновки, які відповідають дійсності.

Принцип наступності передбачає демонстрацію у кваліфікаційній роботі перетворень у національно-культурному житті українського народу та переорієнтацію у здійсненні національної політики з боку советської влади впродовж 1930-х – початку 1950-х рр. Окрім того, зазначений принцип наукового пізнання дозволяє ознайомитися з результатами попередніх наукових розвідок з теми, та, у ході власного дослідження, акцентувати увагу на окремих аспектах проблеми.

Застосування *принципу системності* дозволило розглянути процес зросійщення України як складної системи, яка складається з взаємопов'язаних між собою елементів. Це у свою чергу дало можливість здійснити комплексний аналіз мовно-культурного процесу в Україні у досліджуваний період.

Під час написання кваліфікаційної роботи були використані загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціально-історичні методи дослідження. До загальнонаукових методів можна віднести *конкретно-пошуковий (евристичний) метод, аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння, індукції та дедукції*.

Конкретно-пошуковий (евристичний) метод став у нагоді під час

аналізу та систематизації джерел з теми дослідження, використовуючи вже набуті знання щодо класифікації історичних джерел та проведення їх критичного аналізу для визначення достовірності.

Застосування *методу аналізу* дозволило розділити об'єкт дослідження – сталінську асиміляцію українців на складові частини, кожна з яких аналізувалася окремо у межах єдиного цілого. *Метод синтезу* допоміг сформуванню загальної картини об'єкта дослідження та з'ясувати його особливості.

Метод порівняння передбачає визначення відмінних та спільних ознак досліджуваного процесу у різних сферах суспільного життя. А *метод узагальнення*, у свою чергу, став невід'ємним на всіх етапах дослідження для виявлення загальних тенденцій русифікації України.

Метод індукції дав змогу зробити логічні висновки, які стали підґрунтям для підсумування результатів дослідження. *Метод дедукції* дозволив виділити окремі тези з загальних положень кваліфікаційної роботи.

Під час написання кваліфікаційної роботи було використано спеціально історичні методи наукового пізнання, а саме: *проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-генетичний, історико-системний та історико-типологічний*.

Застосування у ході дослідження *проблемно-хронологічного* методу відкрило можливості для наукового розгляду кожного окремого аспекту русифікації України у його хронологічній послідовності від формування політики зросійщення до її подальшої активізації та набуття всеохоплюючих масштабів.

Порівняльно-історичний метод є невід'ємним для проведення історичного дослідження. У кваліфікаційній роботі його було застосовано задля простеження масштабності совєтської русифікації у зазначений період, порівнюючи совєтську національну політику стосовно України з імперською традицією асиміляції народів.

Історико-генетичний метод дозволив розкрити основні особливості, властивості явища советського русифікації в Україні та охарактеризувати трансформацію цього процесу в межах вказаних хронологічних меж.

Використання *історико-системного* методу дозволило дослідити сталінську русифікацію України як елемент національної політики тоталітарної держави у взаємозв'язку з іншими аспектами суспільного життя, які були невід'ємною частиною советської політичної системи.

Історико-типологічний метод став засобом для виявлення загальних рис політики асиміляції, яку проводила советська влада, а також мовно-культурної ситуації в Україні у 1930-ті–на початку 1950-х рр.

У кваліфікаційній роботі було застосовано *статистичний метод*. На основі кількісних показників стало можливим вирахувати чисельність учнів загальноосвітніх закладів, навчання яких проводилось українською та російською мовами, російськомовних та україномовних газет, репресованих представників української інтелігенції. Статистичний метод дозволив виявити динаміку здійснення деукраїнізації на основі нормативно-правових документів.

Сучасний стан джерельної бази, яка представлена архівними та опублікованими матеріалами є репрезентативним для дослідження окресленої проблеми. Наявні документи відображають характер і сутність національної політики компартійного керівництва стосовно українського народу, а їх комплексний аналіз дозволяє деталізувати факти советської асиміляції та неприхованого зросійщення життєвого простору українців.

Використання загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціально історичних методів наукового пізнання у комплексі дало змогу зібрати та систематизувати дані, використовуючи різні види джерел та наукові праці сучасних та зарубіжних істориків, провести критичний аналіз цих джерел та основних результатів попередніх досліджень, та, у свою чергу, здійснити самостійне, всебічне, неупереджене дослідження

Висновки до розділу 1. Стан наукової розробки та джерельна база кваліфікаційної роботи складають міцний фундамент для дослідження процесу русифікації України в 1930-х–на початку 1950-х рр. Наявна наукова література, присвячена темі дослідження, дає можливість ознайомитися з проблематикою попередніх досліджень, прослідкувати яким чином змінювалися погляди істориків щодо советського зросійщення України, взяти до уваги основні здобутки представників зарубіжної та вітчизняної історіографії. На основі аналізу представленої комплексу джерел, стало можливим виявлення фактів русифікації у багатьох сферах суспільного життя, а також простеження масштабів цього процесу. Систематизувати та проаналізувати відомості з джерел та наукової літератури стало можливим, шляхом застосування загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціально-історичних методів. Застосування зазначених методів у комплексі забезпечило здійснення повного та об'єктивного дослідження русифікації України у 1930-х–на початку 1950-х рр.

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗРОСІЙЩЕННЯ УКРАЇНЦІВ

2.1. Витоки асиміляційної політики советської влади щодо України

Національна політика імперської Росії та у подальшому Советського союзу в Україні носила асиміляційний характер, що у результаті мало негативний вплив на розвиток національної самосвідомості українців і, на жаль, має відгомін і сьогодні.

Упродовж багатьох століть перебування України у складі спочатку царської, а потім більшовицької Росії, «українське питання» було наріжним каменем в українсько-російських відносинах в їх етнополітичному вимірі. Упродовж XVII і XVIII століттях міжнаціональні відносини зводилися до поступового поглинання Росією України. Водночас ліквідовувалися основи національно-культурного життя (освіти, свободи друкарства) і піддавалися утискам навіть етнографічні відмінності [82, с. 17].

Загалом, характеризуючи національне становище, важливо звернути увагу передусім, що імперська Росія була поліетнічною державою. Однак, національна політика самодержавства спиралась тільки на інтереси панівної нації – так званих «великоросів», тобто росіян. Основними заходами влади у сфері національних відносин було введення русифікації, зокрема мовної. Національні райони імперії були позбавлені самоврядування і викладання в навчальних закладах рідною мовою. У 60–70 рр. XX ст. у цих місцях поширюється дія надзвичайного законодавства, тим самим поділяючи населення держави на два сорти: панівна нація – «великороси» і так звані «іногородці» [61, с. 139]. Незважаючи на те, що національні райони Російської імперії були економічно розвинені, розвиток культури, релігії та освіти був на досить низькому рівні, порівняно з тією частиною народу, яка проживала у сусідній країні з великими національними правами» [76, с. 129].

Особливо загострилася ситуація на рубежі XIX–XX ст., адже реакцією на піднесення самосвідомості українців стали спроби самодержавної влади всіляко знищити будь-які прояви національного життя, у тому числі мову та релігію, оскільки російський уряд бачив загрозу поступового відокремлення України від імперії. Зрозуміло, що імперська влада не бажала втрачати цю територію, тому всіма можливими методами посилювала наступ на українську культуру, дійшовши до абсурдного – заперечення існування української нації [82, с.18].

Суть етнополітичної доктрини російського самодержавства щодо українців полягала в тому, щоб відмовляти у статусі окремої нації, спираючись на розвинену у другій половині XVII ст., концепцію «давньоруської народності». Смісловою основою цієї концепції була ідеологема про те, що так звана «давньоруська народність» сформувалася в процесі етногенезу східних слов'ян у IX – XII ст. і була спільним предком українців, білорусів та росіян [132, с. 275]. Ідея про спільність історичної долі цих трьох народів набула неабиякого розголосу в імперській гуманітарній науці, а згодом її положення активно використовувалися в советській історіографії, зокрема як засіб масової пропаганди. Ця ідея виявилася дуже зручною для імперської влади, а потім для советського керівництва, адже використовувалась здебільшого з політичною метою – для встановлення тотального контролю над населенням у різних регіонах держави [111, с.121].

Отже, трактуючи український народ як «малоросійський» різновид «триєдиної руської нації» царська влада намагалася нав'язати думку, що українці етнічно є частиною російського народу. Згодом і советська влада заперечувала національно-культурну окремішність українців від росіян. Кінцевою метою цієї доктрини була ліквідація особливостей національного способу життя, перш за все, в сфері, як потенціального джерела спротиву політиці асиміляції [75, с.376].

Після розпаду імперії Романових, коли було зроблено спробу відновити процес українського державотворення, на політичній мапі світу з'явилася Українська народна республіка. У період складних внутрішньополітичних та зовнішньополітичних процесів, протистояння збройній агресії та балансування в умовах політичної нестабільності, існувала надія на піднесення української національної культури. Сподівання були пробуджені енергійною діяльністю української інтелігенції в освіті, мистецькому житті, пресі, книговидаванні, театрі. Тоді, українська держава стала на шлях розбудови демократичного суспільства, втім цей процес не був тривалим [130, с. 29].

Більшовицьке нашествя в Україну в лютому 1918 р. ознаменувалося жорстоким антиукраїнським терором. Подальший досвід взаємодії з українським селянством, наростання повстанських настроїв в українському суспільстві, спротив возз'єднання з Росією зі сторони інших національних регіонів – ці фактори обумовили, певним чином, перегляд підходу до реалізації національної політики [93, с. 48–49].

Советський союз був багатонаціональною державою, яка за геополітичним положенням, територіальним устроєм та етнічним складом населення багато в чому була подібна царській Росії. Імперська спадщина, з-поміж низки інших факторів, вплинула на подальшу розробку концепції національного будівництва в ССРСР [118, с. 13]. Трансформувавшись, асиміляційна політика царизму знайшла продовження у більшовицькій стратегії створення єдиного советського культурного простору.

Советська ідеологія загалом, а також у контексті розробки етнополітичного курсу будувалася на принципах марксистського вчення, згідно з яким головним учасником історичного розвитку виступають не окремі народи, а класи. У свою чергу національне питання не було на порядку денному і розглядалося побіжно, виключно з того, яке місце посідають етноси у системі класової боротьби та взаємин у загальносвітовому масштабі. Будь-

які національні відмінності, за світоглядними ідеями Маркса, є наслідком класового поділу суспільства [75, с. 25].

Передбачалося, що при досягненні комунізму, коли класовий поділ зникне та ліквідується приватна власність на засоби виробництва, то і нації поступово почнуть зникати – цей процес означав занурення суспільства у всесвітню інтернаціоналізацію [17]. Ці тези були основою для знаходження шляхів вирішення національного питання та розробки курсу в національній політиці в багатоетнічному СРСР [76, с. 377].

Ленінський курс національного будівництва формально проголошував, що кожна нація має право на самовизначення, згідно з яким кожен етнос може реалізувати свої політичні, економічні та культурні прагнення у житті, а також самостійне визначати своє майбутнє. Наголос робився й на тезі про те, що у комуністичному суспільстві немає місця такому явищу, як пригноблення одного народу іншим, у свою чергу пригноблені раніше народи мали б отримати всі права, в яких їх обмежувало імперське самодержавство. Згідно з поглядами Леніна, аспекти мали б відображати прогресивність у національному питанні та пролетарську солідарність [32]. Втім, ці положення залишалися тільки офіційно прийнятою теоретичною основою етнічної політики в СРСР, адже механізму його реалізації не було вироблено. На практиці, втілення принципу самовизначення націй зводилося до номінально прийнятого самоврядування в національній республіці, яке контролювалося згори.

Відповідно до Конституції 1924 р. СРСР мав вигляд федеративної держави – добровільного об'єднання рівноправних народів. Разом з тим у ній проголошувалося, що советській владі вдалося ліквідувати національне пригноблення та створити умови для співробітництва усіх народів, що проживали у національних республіках [6].

Проте, ці положення не відповідали дійсності та були основою політичної пропаганди советського режиму. Незважаючи на проголошення

«права націй на самовизначення», а також так звану рівність національних республік, влада в СРСР була суворо централізованою і контролювалася комуністичною партією. Жодна республіка не могла вирішувати свої внутрішні питання, у тому числі здійснювати культурну та освітню політику без узгодження з Москвою.

У період комуністичного будівництва, що затягнувся на довгі роки, національна політика советського керівництва, в контексті конкретних обставин, не раз змінювала свій курс на шляху досягнення єдиної незмінної мети – полегшення проведення насильницької комунізації найбільшої як за людськими, так і за матеріальними ресурсами національної республіки [93, с. 3].

Советська влада мала на меті злиття націй і злиття національних мов, але зазначила, що це тривалий процес [75, с. 18]. Кремлівською верхівкою було визначено три етапи цього процесу. Основа першого етапу – це посилені розвиток мови та культури раніше пригноблених царизмом народів. На другому етапі виникала необхідність поряд зі своєю національною мовою мати одну загальну міжнаціональну мову, третій – етап, коли національні мови та відмінності почнуть відмирати, поступаючи місцем загальній для всіх світовій мові [55, с. 349].

Відомо, що соціальною опорою комуністичної партії було міське населення, оскільки саме в містах концентрувалися промислові підприємства, де працювала велика кількість представників робітничого класу, але, згідно з даними перепису людності 1926 р. населення України у 1920-ті рр. на 80% складалося із селян [3, с. 240]. Внаслідок імперської політики асиміляції, значна частка українських міст була під впливом політики зросійщення на відміну від сільської місцевості, де зберігалися національна культура, мова, цінності. Ці фактори призвели до виникнення складнощів у розробці національної політики, адже було неможливим розраховувати на успіхи у

галузі сільського господарства без залучення на свій бік великої кількості селян [69, с. 80].

Таким чином, у 1923 р. було розпочато курс на «українізацію», який був спрямований на зміцнення комуністичної влади в Україні та послаблення національно-визвольних прагнень українського народу [74, с. 49]. Засобами введення української мови в офіційне діловодство, а також залученням національних кадрів у партійні, державні та громадські інституції було на меті розширити ідеологічний вплив на населення республіки. До 1933 р. компартійна влада втілювала заходи, спрямовані так чи інакше на розвиток української культури, втім така увага до введення у всі сфери життя національного чинника не відповідала потребам тоталітарної держави. Пункт про культурне відродження України був відсутнім у стратегічних планах советського національного будівництва [78, с. 270].

Національна політика, спрямована на розвиток «соціалістичної за змістом та національної за формою» української культури певний час задовольняла партійне керівництво, адже саме цей вектор національної політики допоміг більшовикам у період з 1920-х рр. до початку 1930-х рр. звести нанівець українську свободу думки та слова у колах української національної еліти [84, с. 21–22]. Згодом, кремлівська верхівка почала розглядати українізацію як рух, який становить небезпеку утвердження комуністичного ладу. Окрім того, перехід до політики форсованої індустріалізації вимагав централізації влади та обмеження прав союзних республік [128, с. 15].

У 1932 р. компартійне керівництво вирішило, що настав час переходити до другого етапу комуністичного національного будівництва, а саме зближення націй та впровадження єдиної міжнаціональної мови. Розуміючи, що процес зближення націй буде доволі тривалим у вищих ешелонах влади було прийнято рішення, що настав час третього етапу – злиття націй. [75, с. 269]. З 1933 р. советська влада зробила поворот у національній політиці,

а починаючи з 1938 р. розгорнула тотальну русифікацію національних республік, зокрема України, яка супроводжувалась обмеженням розвитку української культури та мови, а також жорстокими репресіями проти представників української інтелігенції [75, с. 51].

Таким чином, витоки асиміляційної політики советської влади стосовно України сягають імперських часів. Експансіоністський підхід у вирішенні національного питання, який був узвичаєний у царській Росії передався спадково і був використаний більшовиками у проектуванні свого етнополітичного курсу. Ідеологічним підґрунтям русифікаційної політики в СРСР була марксистська теорія про «відмирання націй» при досягненні суспільством комунізму. Для залучення на свій бік великої частини населення, зокрема селянства, кремлівська верхівка розгорнула курс на коренізацію/українізацію, який був спрямований на зміцнення комуністичної влади в Україні. І хоча номінально советська влада розширила функції української мови та культури, на практиці всі сфери життя українського суспільства продовжували контролюватися вищим партійним керівництвом СРСР. Не витрачаючи багато часу на роздуми з приводу національного питання советська влада відійшла від українізації та проголосила, що настав час наступного етапу національного будівництва, який передбачав введення тотальної русифікації України та інших національних республік.

2.2. Нормативно-правова база деукраїнізації

Процес деукраїнізації відіграв вагомий роль у національній політиці Кремля у 1930 – на початку 1950-х рр., адже мав значний вплив на політичний, соціальний, економічний та культурний розвиток України, нівелюючи національну складову у формуванні світогляду та цінностей українського народу. Тотальне зросійщення стало потужним інструментом у руках більшовицького керівництва з метою уніфікувати суспільне життя, а також

запобігти небажаному для більшовиків національному піднесенні українського народу, зростанню його політичної свідомості, що у подальшому становило б загрозу існування режиму.

Національна політика ССРСР щодо України реалізовувалася шляхом введення в дію законодавчих та нормативно-правових актів, що визначали траєкторію розвитку українського суспільства на національно-культурній ниві, а також обмежували використання української мови та регулювали застосування російської [105, с. 108].

Законодавча база в ССРСР була заснована на принципах комуністичної ідеології та відображала проведення соціалістичного будівництва. Офіційним документом, який визначав принципи суспільного й державного устрою советської держави була Конституція [6;13]. Основні принципи суспільного та державного устрою, які зокрема торкалися й національної політики ССРСР у період 30-х – на початку 50-х рр. ХХ ст., містилися у Конституціях 1924 р. та 1936 р., положення яких дублювалися та висвітлювалися у Конституціях УСССР 1929 р. та 1937 р. відповідно [36; 37]. Однак, практична реалізація цих положень докорінно відрізнялася від її теоретичних засад.

Відповідно до Конституції 1924 р. Советський Союз мав вигляд федеративної держави. В декларації про створення ССРСР зазначається, що держава є добровільним об'єднанням рівноправних народів, що передбачає створення советських соціалістичних республік, включаючи українську, білоруську, казахську та інші, з метою забезпечення національної самостійності. Документ гарантував права національних республік на розвиток своєї мови, культури, освіти та самоврядування [6]. Ці положення були продубльовані й зазначені у Конституції, прийнятої у 1936 р. у статтях 13, 15, 123, 125, 126 [13]. Незважаючи на гарантовані права, слід зауважити, що вони були доволі обмеженими, а керівництво на місцевому рівні перебувало під контролем центральних органів влади. У дійсності жодна

республіка не могла вирішувати свої внутрішні питання, у тому числі здійснювати культурну та освітню політику без узгодження з Москвою.

Отже, положення советських Конституцій 1924 та 1936 рр., що стосувалися, з-поміж іншого, національного питання у державі, носили суто декларативний характер. Цю тезу підтверджує велика кількість прийнятих нормативно-правових актів, реалізація яких мала на меті зміцнення централізованої влади, зведення до мінімуму політичних та культурних прав національних меншин та суцільна русифікація усіх сфер громадського життя [20; 22; 23; 38; 39; 40; 42; 43; Додаток 1]. При аналізі законодавчої бази процесу зросійщення України советським керівництвом, важливо з'ясувати роль, яку відіграли постанови та рішення, прийняті ЦК ВКП (б) та ЦК КП(б)У у досліджуваній період.

Важливим для розуміння передумов розгортання русифікації в Україні є постанова ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. «Про хлібозаготівлю на Україні, Північному Кавказі і в Західній області». Компартійне керівництво пояснювало невиконання плану хлібозаготівель, з-поміж іншого, й через механічне проведення українізації, а також через «буржуазно-націоналістичний ухил» серед членів КП(б)У [23, с. 74]. Її наслідком було посилення репресій проти «саботажників», заміна україномовного діловодства на російськомовне, ліквідація українських шкіл та видавництв поза межами України (в Сибіру, на Кубані та інших землях, де українці становили переважну більшість населення). Цей документ доводить, що кінцевою метою штучно влаштованого голоду 1932 – 1933 рр. було придушення спротиву насильницької колективізації в українському селі, а також фізичне винищення української національної ідентичності [62, с. 62 – 63].

Постановою від 14 грудня 1932 р. було згорнуто українізацію за межами УССР та звинувачено керівництво КП(б)У в «буржуазному націоналізмі» [118, с. 208-209]. Компартійне керівництво висунуло вимоги у строк до осені 1933 р. перекласти всі газети, друковані видання з української мови на

російську, а також перевести школи на викладання російською мовою [23, с.75].

Розуміючи, що процес зближення націй буде доволі тривалим, советська влада у своїй політиці одразу перейшла до третього етапу свого етнополітичного курсу – «злиття» націй. Керуючись Постановою «Про український правопис» наркома освіти В. Затонського від 5 вересня 1933 р. почалося втручання в український правопис [41, с.108]. Наголошуючи на неприпустимості «штучного відмежовування» української мови від російської, Народний комісаріат освіти УСРР організував комісію для перевірки роботи на «мовному фронті» та почав змінювати та підлаштовувати правописні норми української мови до російської [114, с.109].

Зміни включали, зокрема, заміну деяких приголосних літер, встановлення нових правил щодо написання слів і вимови, а також уніфікацію термінології [46, с. 145]. У результаті цього, українська мова піддавалась активному процесу зросійщення, а її правопис ставав дедалі більше тотожним до російського [47, с. 150]. Процес асиміляції мови мав на меті створення спільного лінгвістичного простору для національних республік і злиття їхніх культурних та мовних особливостей, окрім цього, така політика призвела до втрати українською мовою своєї унікальності.

Одночасно з наступом на український правопис було розпочато терор проти представників української інтелігенції: політичних та церковних діячів, науковців, членів Всеукраїнської академії наук, письменників [127, с. 50 – 51]. Початок цілеспрямованого наступу на українську національну еліту було покладено сфабрикованою справою проти «Спілки визволення України» у 1929 – 1930 рр. рішенням засідання політбюро ЦК КП(б)У «Про процес СВУ» від 3 листопада 1929 р. було затверджено звинувачення проти діячів української культури і науки у контрреволюційній діяльності. Разом з цим, документом було затверджено порядок організації судового процесу [45, с. 128].

Щоб ще більше закріпити за собою одноосібну владу та запобігти можливим хвилям невдоволення з боку членів КП(б)У в 1937 – 1938 рр. Й. Сталін почав масштабні «ідеологічні чистки», жертвами яких стала велика кількість членів партійного апарату України [110, с. 438]. Офіційним обґрунтуванням «чисток» було посилення класової боротьби на шляху до соціалізму. Після удосконалення репресивного механізму та формулювання правового обґрунтування терору, диктатор запускає маховик репресій, спрямований проти міфічних «ворогів народу» [112, с. 106]. Відправною точкою сталінського наступу, який з часом отримає назву «великої чистки», став лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. На засіданнях підіймалися питання шкідництва, диверсій, а також було зроблено акцент на національному аспекті здійснення «ворожої» діяльності, яка становить небезпеку існуванню сталінського режиму. За рішенням пленуму було висунуто звинувачення проти 55 з 62 членів ЦК КП(б)У [18].

З 1937 р. сталінська репресивна машина набирала ще більших темпів та зводилася до систематичного пригнічення та придушення навіть найменшого прояву національного життя в Україні, а також цькування та фізичного знищення носіїв культурного коду нації [Додаток 2]. Постанови та резолюції, які приймалися одна за одною, носили характер заборон та були спрямовані на зросійщення – викорінювання українського слова з освіти, культури та суспільного життя загалом [105, с. 104].

Компартійне керівництво прагнуло русифікувати українське суспільство шляхом впровадження російського друкованого слова у засобах масової інформації. Таким чином, 17 грудня 1937 р. була прийнята постанова «О русских газетах на Украине» [22], яка засуджувала керівництво КП(б)у «буржуазному націоналізмі» через недостатню кількість друкованих видань та газет російською мовою. Вище партійне керівництво зобов'язало організувати видавництво всеукраїнської щоденної газети російською мовою. Разом з тим

у постанові йшлося про закриття в Києві видавництва газет болгарською та німецькою мовами [22, с. 307].

В рамках реалізації етапу «злиття націй», советська влада почала активний наступ у сфері шкільної освіти, прагнучи централізувати та уніфікувати українські школи за зразком російських. Важливим завданням було ліквідувати національні школи, які функціонували в Україні. Це було затверджено постановою ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл в Україні» від 10 квітня 1938 р [42]. Згідно з цим документом, національні школи були суттєвою загрозою вихованню та навчанню дітей у дусі комуністичної ідеології, було прийнято рішення усунути їх, аби замінити на однорідні заклади середньої освіти, що відповідали б советським стандартам [42, с. 218–219].

Процес зросійщення українців через освіту також передбачав впровадження російської мови в школах як обов'язкового предмету, а разом з тим і поступового переходу до російської мови викладання. Для досягнення цієї мети 13 березня 1938 р. була ухвалена постанова «Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей», яка поклала початок утворення єдиної советської ідентичності та формування людини советського типу змалечку [207 с. 391].

Окрім, русифікації освіти, Україна у складі СРСР за період 1920–1930-х рр. зазнала неабияких адміністративно-територіальних трансформацій, пов'язаних з прагненням советської влади організувати суворо централізований адміністративний поділ шляхом ліквідації національних районів. З цього приводу було прийнято низку постанов, ініційованих вищим керівництвом. Виборча кампанія першого складу депутатів Верховної Ради УРСР, яка розпочалася в 1938 р., призупинила дію постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних районів та сільрад у звичайні райони та сільради» [20, с. 377–379]. Проте, після проведення виборів в національних районах і сільрадах, адміністрація, школа і преса були

позбавлені права функціонувати рідною мовою. Тимчасово національні райони та сільради зберігались для проведення нового перепису населення [136, с.218].

Після закінчення перепису населення у 1939 р. і підведення його попередніх висновків, була прийнята повторна постанова «Про ліквідацію та реорганізацію штучно створених національних районів і сільрад» [21, с. 451]. Отже, згідно з цією постановою національні райони та сільради в Україні було ліквідовано, а сільради ліквідованих районів було розподілено по інших адміністративно-територіальним одиницям [136, с. 217–218].

Однією з формою політичних репресій, які застосовувалися по відношенню до українців, а також і інших народів, що проживали на території республіки були масові депортації. Вони були спрямовані на певну групу осіб, яку визначала влада за певними параметрами, а саме етнічною ознакою, політичними переконаннями, соціальним статусом. Насильницькі переселення здійснювалися відповідно до законодавчих актів, прийнятих партійним керівництвом ССРСР та УССРСР [119, с. 393–394]. У 1940 р. було ухвалено постанову РНК УССРСР та ЦК КП(б)У «Про затвердження плану переселення у 1940 р. господарств колгоспників в інші райони СРСР» [43, с. 246]. Документ передбачав переселення селян з різних областей України до Новосибірської, Омської, Челябінської областей, Алтайського та Красноярського краю, а також до Казахської республіки. Згідно з планом переселення, передбачалося переміщення понад 30 тис. господарств з території України [43, с. 247].

Після окупації советською армією Галичини й Волині, внаслідок вторгнення ССРСР до Польщі у 1939 р., західноукраїнські території були приєднані до УССРСР. На позачерговій п'ятій сесії Верховної Ради ССРСР 1 листопада 1939 р. було ухвалено закон «Про включення західної України складу ССРСР з з'єднанням її до УССРСР» [9, с.101]. Згодом ССРСР почав активну кампанію советизації на приєднаних землях, були проведені перетворення у

політичній, економічній, культурній сферах, які повністю ігнорували національні, культурні та економічні прагнення народу і реалізовувалися за допомогою засобів насильницького насадження совєтської ідеології [80, с. 260].

Було прийнято низку постанов, які стосувалися закріплення диктаторського політичного режиму на анексованих територіях. Наказ НКВС ССРСР від 5 листопада 1939 р. «Об оперативных мероприятиях по Западной Украине и Западной Белорусии» [25]. Наказ було підписано задля запобігання можливим ідеологічним протистоянням з боку місцевого населення, а також у випадку розгортання збройної боротьби проти совєтського режиму [133, с. 2].

Прийнята у 1940 р. постанова ЦК КП(б)У, яка стосувалася виселення осадників – польських колоністів з західноукраїнських земель до віддалених та малонаселених районів ССРСР (Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії) торкнулася також й етнічних українців з числа лісових сторожів [124, с. 1].

Важливу загрозу для здійснення програми советизації західноукраїнських земель компартійна влада бачила у діяльності Української греко-католицької церкви (УГКЦ), яка була поборником української національної ідеї і мала суттєвий вплив на населення краю як у духовному так і у суспільно-політичному вимірі. Тому совєтська влада вдалася до підготовки плану ліквідації УГКЦ, шляхом де-юре «возз'єднання», де-факто – розчинення її у структурі Російської православної церкви (РПЦ) [2, с. 100]. Для здійснення цієї мети було створено ініціативну групу з возз'єднання греко-католицької церкви з православною. До неї увійшли священники УГКЦ Г. Костельник, А. Пельвецький, М. Мельник, які в листі до Раднаркому УССРСР висловило бажання здійснити розрив унії з Римом та приєднатися до РПЦ [2, с. 101]. Ініціативна група на чолі з Г. Костельником 8 –10 березня 1946 р. у храмі святого Юра у Львові скликала Собор, на якому 216 делегатів та 19 мирян ухвалили постанову про саморозпуск УГКЦ. Таким чином, переслідувана та звинувачена у колабораціонізмі з нацистською Німеччиною, Українська

греко-католицька церква стала найбільшою забороненою конфесією в СРСР [2, с. 48].

У період Другої Світової війни маховик русифікації сповільнився, що вплинуло на подальшу концентрацію на патріотичному спрямуванні діяльності письменників, художників, композиторів, наукової еліти, збільшення представництва українців у суспільство мало надію на певні поступки з боку диктаторської влади на політичному, економічному та культурному поприщі [Додаток 2]. Втім, політика зросійщення та ідеологічний наступ в Україні не припинилися, а набули нових проявів, у зв'язку з розгортанням нової ідеологічної кампанії [65, с. 44].

Пленумом ЦК ВКП(б) влітку 1946 р. було визначено генеральну лінію партії на післявоєнний період і ухвалено ряд постанов, що стосувалися впровадження нового ідеологічного курсу. Координацію цих процесів було доручено членові Політбюро ЦК ВКП(б) А. Жданову. Нова ідеологічна кампанія отримала назву – «ждановщина». Заходи, здійснювані у рамках нового курсу мали на меті «викорінення всіх рештків буржуазно-націоналістичної ідеології» [116, с. 37].

Постанова ЦК ВКП(б) «Про журнали “Звезда” и “Ленинград”» від 14 серпня 1946 р. стала початком втілення нового ідеологічного курсу. У документі була присутня груба критика творчості А. Ахматової та М. Зощенка. Подібна реакція на діяльність інтелігенції та її здобутки поширилася і на українських митців та науковців та стала буденним явищем. Жертвами критики та цькування, звинувачень у «націоналізмі» стали такі видатні діячі української культури як М. Рильський, М. Рудницький, Ю. Яновський, І. Сенченко, О. Довженко та ін [117, с. 159].

Й. Сталін виступив з жорсткою критикою О. Довженка за просування «націоналістичної ідеології», адже митець у кіноповісті «Україна в огні» висвітлив страждання українського народу у страшні часи Другої світової війни [10, с. 398]. Сталін як виразник ідеї про те, що ключову роль у

визволенні території ССРСР від загарбників відігравав російський народ, не міг перенести, те що утворена ним міфологема була підірвана О. Довженком. Тому Постановою ЦК КП(б)У «О Довженко А. П.» від 12 лютого 1944 р. Олександра Довженка було звинувачено у «допущені грубих політичних помилок» та усунуто з усіх посад, які він обіймав [19].

Система заходів, які здійснювалися у межах «ждановщини» також негативно вплинула на розвиток української советської історичної науки. Постановою ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» від 29 серпня 1947 р [39] було звинувачено авторські колективи «Короткого курсу історії України» (С. Белоусов, К. Гуслистий, Н. Петровський та ін), а також «Нарису історії України» (К. Гуслистий, М. Славин, Ф. Ястребов) за невідповідність наукових праць марксистським принципам та за «націоналістичне спрямування» [39, с. 291]. Документ відображає суцільний контроль за українською історичною наукою та обмеження академічної свободи вчених. У результаті такого політичного втручання було порушено наукові принципи об'єктивності та незалежності, що негативно позначилося на якості інтелектуального продукту українських істориків. Науковці були змушені працювати в межах затвердженої ідеології та уникати будь-яких думок, що суперечили офіційно прийнятій концепції.

Постанови, які видавалися у межах нового курсу мали на меті затвердити необхідні заходи з метою «викорінення всіх решток буржуазно-націоналістичної ідеології». З ініціативи Л. Кагановича, який на той момент обіймав посаду першого секретаря ЦК КП(б)У та мав значний досвід у проведенні заходів з залякування та цькування представників інтелігенції, 1947 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про поліпшення ідейно-політичного виховання кадрів і про боротьбу проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології» [117, с. 160]. Політико-ідеологічний контроль за українською національною елітою та проведення чисток продовжували

репресії проти діячів української культури. Водночас, згідно з постановою ідеологічні заходи відбувались у парі з адміністративно-каральними [80, с. 264].

Таким чином, нормативне підґрунтя процесу деукраїнізації у 1930-ті – на початку 1950-х рр. становило комплекс законодавчих та правових актів, що регулювали реалізацію національної політики компартійного керівництва в Україні та забезпечили законну основу для впровадження заходів тотального зросійщення українського народу через освіту, культуру, адміністративно-територіальні перетворення, впровадження одіозної мовної політики. Прийняті советським керівництвом постанови та рішення заклали правовий фундамент для уніфікації мовного та культурного простору України.

Висновки до розділу 2. Засади цілеспрямованого зросійщення України советською владою були сформовані на основі етнополітичної доктрини, коріння якої сягають часів імперської Росії, та яка стала дуже зручною для більшовицького керівництва у розробці власної концепції національного будівництва. Сутність цієї доктрини полягала в тому, щоб відмовляти українцям у статусі окремої нації, спираючись на теорію «давньоруської народності», яка висувалася з політичною метою задля встановлення тотального контролю над народами, які проживали у різних регіонах держави.

Советська ідеологія у контексті розробки етнополітичного курсу виходила з позицій марксистського вчення та концепції «відмирання націй», згідно з яким передбачалося, що при досягненні комунізму, нації поступово почнуть відмирати, що покладе початок всесвітньої інтернаціоналізації.

Для залучення на свій бік великої частини українців, особливо з сільської місцевості, советська влада проголосила «право націй на самовизначення», на тлі якого кремлівська верхівка розгорнула курс на українізацію задля пришвидшення процесу насильницької комунізації в республіці. Проте, дуже швидко советське керівництво відмовилось від цього

курсу, вбачаючи у ньому небезпеку для існування комуністичного режиму , а разом з ним і змінило вектор національної політики щодо України у бік тотальної русифікації.

Правове оформлення політики зросійщення в Україні у 30-х– на початку 50-х рр. ХХ ст. базувалося на прийнятті низки партійних постанов та законодавчих актів, які йшли у розріз з положеннями Конституції, що стосувалися національної політики ССРСР. Ухвалені постанови здебільшого мали характер заборон та обмежень для українського народу, тим самим вони були засобом підриву української ідентичності та придушення будь-якого національного прояву в республіці.

РОЗДІЛ 3. ТОТАЛЬНА РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ У 1930-х – НА ПОЧАТКУ 1950-х рр.

3.1. Заходи совєтського керівництва щодо обмеження функціонування української мови

Коренем мовної проблеми в Україні, зокрема її регіональних особливостей та проблеми двомовності є тривалий процес русифікації в усіх сферах життя, знищення представників української інтелігенції, втручання у норми української мови та подальше її спотворення. Заходи, здійснювані совєтською владою створили руйнівні обставини для розвитку українського слова, а претензія російської на роль рідної мови під прикриттям «мови міжнародного спілкування» на довгий час закарбувала у суспільній свідомості українців ідею про «перспективність» використання російської мови та призвела до послаблення позицій української мови та її статусу.

Підневільне життя українського народу під владою царської, а потім більшовицької Росії, характеризувалося тим, що держава-колонізатор прагнула до централізації своєї влади, а також поступової асиміляції підлеглих народів. Керівництвом компартії було взято курс на виховування українців у смиренності та покірності, остерігаючись можливого зростання масового невдоволення та розгортання національного спротиву режиму. Процесом запобігання можливої протидії українців з числа національно свідомої частини суспільства було насильницьке насадження російської мови, шляхом реалізації заходів, які носили характер здебільшого обмежень і заборон [105, с. 8].

Від програми українізації, яка була розгорнена компартійним керівництвом у 1920-ті рр. та була спрямована на укріплення більшовицького панування в Україні, на початку 1930-х рр. вище керівництво ВКП(б) поступово почало відходити (хоча офіційно курс не було скасовано), натомість

діяльність представників української інтелігенції, зокрема мовознавців, була проголошеною «шкідницькою та націоналістичною», «спрямованою на відрив української мови від російської» [45, с. 402].

У цей же час у компартійній риторичі простежується істотна зміна акцентів. Якщо у 1920-х рр. советська влада робила наголос на тому, що великодержавницький шовінізм та буржуазний націоналізм – два однаково небезпечні явища, які можуть призвести до гальмування процесу соціалістичного будівництва, то вже на початку 1930-х рр. ця ідея трансформується, відкидаючи загрозу великодержавницького шовінізму на другий план. Втім, наголос на необхідності продовження боротьби проти «місцевого буржуазного націоналізму» тільки посилюється [65, с. 86].

Прикриваючись зручним ідеологічним кліше, советське керівництво прагнуло якнайшвидше русифікувати український народ, нівелювати його національну свідомість, з-поміж іншого, шляхом обмеження використання української мови [102, с. 38].

Советським керівництвом було взято курс на підлаштування українського правопису до норм російської мови. Наркомом освіти УРСР у 1933 р. було створено спеціальну комісію «для перевірки роботи на мовному фронті», яку очолив А. Хвиля – затятий прихильник боротьби проти українського націоналізму. Основним завданням комісії було внесення змін в українську граматику, термінологію, фразеологію. Офіційно ці перетворення були обґрунтовані тим, що теоретична база української мови має велику кількість «буржуазно-націоналістичних елементів», які можуть завдати шкоди советській науковій термінології [101, с. 6–7]. У 1933 – 1934 р. питання «шкідництва» в українському словотворі підіймалися у низці псевдонаукових статей, на кшталт розвідки П. Горещького «Націоналістичні перекирчення в питаннях українського словотвору», в якій він вдався до безпідставної критики українських мовознавців М. Гладкого та О. Курило за «відсторонення від збігів» в українській та російській орфографії [4, с. 182].

Напередодні наради ЦК КП(б)У з питань національної політики 24 квітня 1933 р. А. Хвиля подав доповідь, у якій йшлося про «необхідність знищення націоналістичного коріння на мовному фронті». Керівництвом наркомосвіти УССР було ухвалено план заходів, націлених на втручання у внутрішню структуру української мови [101, с. 113].

У першу чергу наголошувалося на необхідності критики українських мовознавців за їх творчий та науковий доробок, який виходив за межі прийнятої ідеології. По-друге, оголошувалась ревізія словників і подальше їх спотворення, внесення змін у державний український правопис, зокрема заміна фонетичних та морфологічних норм вживання слів іншомовного походження. Наступним кроком передбачалося посилити контроль з боку партії за науково-дослідною роботою мовознавців, перекладачів, літературних редакторів, аби вона здійснювалася у відповідності з марксистсько-ленінською методологією. Зокрема постало питання щодо перевірки української термінології на відповідність політичним потребам, а також подальшу її уніфікацію в усіх советських республіках за російським зразком [101, с. 188].

Прийняті резолюції комісії на доповідь А. Хвилі стають базисом для вилучення словників та зміна правопису 1928 р., з метою ліквідації так званого «штучного відмежовування української мови від російської» [41; 42].

Новий правопис, який містив 126 поправок, було ухвалено 5 вересня 1933 р. [36, с. 108]. Розділ зі словами іншомовного походження було змінено, відповідно до норм російської мови. Також, згідно з реформою правопису було вилучено з алфавіту літеру «г» на підставі відсутності її у російському алфавіті, а також на ній було поставлено клеймо «націоналістично шкідливої літери» [114, с. 97].

Період цілеспрямованого зросійщення України 30-х – початку 50-х рр. ХХ ст. характеризується уповільненим розвитком української мови у багатьох

сферах життя, а саме у засобах масової інформації, у адміністративному та публічному житті, в науці, літературі, мистецтві, а найвідчутніше – в освіті.

Одним з перших кроків русифікаційної політики компартійного керівництва щодо початкової та середньої освіти була ліквідація у грудні 1932 р. українських шкіл в регіонах СРСР – в Сибіру, на Кубані та Північному Кавказі, де значну частину населення склали етнічні українці [17]. У результаті цієї ініціативи, українські діти були позбавлені можливості отримати початкову та середню освіту на рідній мові.

Окрім закриття українських шкіл, советська влада вдалася до втручання у навчально-методичне та інформаційне забезпечення освітньої діяльності. У 1933 р. між наркоматами освіти РСФСР та УРСР було укладено договір, який фактично передбачав уніфікацію програм та підручників для початкової та середньої школи на зразок російських. Ця ініціатива була обґрунтована необхідністю посилення інтернаціоналізації у вихованні та навчанні підростаючого покоління, втім на практиці це було обумовлено бажанням зміцнити контроль над освітою та посилити ідеологічний вплив на навчально-виховний процес [74, с. 149–150].

У результаті такої планомірної русифікації зросла кількість російськомовної навчальної літератури. Керівництво наркомату освіти оголосило про збільшення відсотка російськомовних підручників для учнів 1–3 класу. Передбачалося що їх частка збільшиться до 97 тис., у свою чергу, на 93 тис. мало скоротитися видавництво україномовних підручників [74, с. 86].

Цілком закономірно, що після реалізації попередніх заходів у царині освіти, компартійне керівництво пішло далі на шляху до планомірного зросійщення українців. Тож, наркомом освіти було поставлене завдання – збільшити частку російськомовних шкіл в Україні. З цією метою у 1933 р. була прийнята постанова наркомату освіти УРСР «Про забезпечення культурних потреб національних меншостей на Україні у справі шкільного виховання та лікнепу» [29]. Варто зазначити, що розпорядчі документи цього періоду

носили формальний характер та ухвалювалися на основі вже розгорнутої політики русифікації, тож ті аспекти, які не були привабливі для влади, не втілювалися на практиці, а залишалися лише на папері. Згідно з прийнятою постановою, учням було надано право навчатися на рідній мові, яка визначалася на основі особистого національного самовизначення. Висувалася думка про те, що українізація у початковій та середній школі носила примусовий характер, внаслідок «націоналістичних перекозень» з боку керівництва КП(б)У, а тому для більшості учнів українська мова була насадженою та не є рідною [74, с. 150]. Таким чином, упродовж 1932–1938 рр. кількість учнів у школах, навчання яких проводиться російською мовою хоча не істотно, але зростає. У свою чергу частка школярів, які мали українську мову викладання у школі зменшилась відповідно [Додаток 3].

У 1937 – 1938 рр. процес зросійщення українців набрав ще більшого розмаху під впливом активного втілення політики «інтернаціоналізму». Русифікація освіти мала на меті створити єдиний советський освітній простір, де російська мова та культура займали домінуюче положення [71, с. 268].

У березні – квітні 1938 р. советське керівництво впровадило обов'язкове вивчення російської мови у школах національних республік СРСР, включаючи Україну. На виконання розпорядження Кремля, РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанови «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» [21] та «Про реорганізацію національних шкіл в Україні» [37].

Задля практичної реалізації цих рішень в українських школах почали запроваджувати нові підручники з російської мови, абетку, орфографічні таблиці; видавати російську літературу для позакласного читання учнів. Обов'язковою стала перепідготовка вчителів на базі педагогічних училищ та інститутів для забезпечення викладання російської. У вищій школі свою діяльність здійснювали відділення російської мови та літератури з трирічним терміном навчання, які забезпечували школи учителями російської мови та

літератури. Здійснені заходи фактично мали на меті відмовити населенню союзних республік у їх національному самовизначенні та покласти початок формуванню людини советського типу змалечку [70, с. 225].

Сумнозвісною постановою ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл в Україні» від 10 квітня 1938 р. було ліквідовано національні школи, технікуми та інші навчальні заклади, через загрозу так званого «антисовєтського впливу» на дітей та молодь [37, с. 210]. Згідно з постановою було реорганізовано 766 національних шкіл, а 122 було приєднано за територіальним принципом до шкіл з російською та українською мовами викладання. Цей захід комуністичної влади став спробою зробити систему освіти на території всього ССРСР одноманітною, застосовуючи політику культурної асиміляції та розширення впливу советської системи цінностей [69, с. 47].

Втім, компартійне керівництво прагнуло асимілювати українців не тільки через введення нового правопису та змін в освіті, але й вдаючись до русифікаційних заходів абсолютно у всіх сферах життя, більше того, глобальною метою Кремля було сформувати уніфікований життєвий простір – від перейменування назв населених пунктів до зведення типових забудов. У досліджуваній період советська влада вдалася до русифікації та ідеологізації суспільного життя України, шляхом втручання в українське топонімічне середовище. Починаючи з 1920-х рр., та активно набувши великого розмаху у 1930 – 1940-х, внаслідок адміністративно-територіальної реформи в Україні 1930 – 1932 рр., левову частку історично сформованих географічних назв в Україні було змінено на советський лад [64, с. 6].

Першочергово, під русифікацію та советизацію підпали назви українських міст, що мали козацьке походження (Бахмут, Кам'янка, Олешки). Також змінювали найменування тих населених пунктів, які були названі на честь колишніх приватних підприємців (Алчевськ, Юзівка) або ті, що мали імперське походження (Єлисаветград, Катеринослав, Олександрівськ). Разом

з цим, перейменовуванню підлягали ті топоніми, що здавалися більшовиками принизливими (с. Жидовичі, хутір Вовкуни) [68, с. 226].

Назви населених пунктів, які підпали під реалізацію більшовицької стратегії зросійщення були змінені і мали виражене ідеологічне забарвлення. З середини 1920-х рр. широко розповсюдженою практикою було давати містам імена лідерів комуністичного руху та більшовицьких діячів [64, с. 3]. Наприклад, місто Бахмут у 1924 р. було перейменовано на Артемівськ, на честь комуніста Федора Сергєєва, який мав прізвисько Артем. Юзівка того ж року отримало назву Сталіно (сучасний Донецьк). Місто Катеринослав 1926 р. було перейменовано у Дніпропетровськ (сьогодні Дніпро). У 1934 р. Єлисаветград став спочатку Зінов'євськом, а пізніше, у 1939 р. – Кіровоградом (сучасний Кропивницький). Алчевськ у 1931 р. було перейменовано на Ворошиловськ. Олешки у 1938 р. отримало назву Цюрупінськ [64, с. 7].

Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст., Союз Радянських Союзів, пишаючись своєю могутністю та повністю закриваючись від міжнародної спільноти, все більше занурювався у кризу. У той період ситуація з перейменуваннями дійшла до абсурду – майже кожен радянський керівник мав населений пункт, який було перейменовано на його честь, статус якого мав відповідати місцю радянського діяча в ієрархії влади [64, с. 10].

Ще одним яскравим прикладом втручання в топонімічний простір України, було використання русизмів у назвах населених пунктів, тобто за основу бралися російські слова без перекладу на українську мову, що у свою чергу, не узгоджувалося з лексичним корпусом української мови. Так, наприклад, Первомайськ (замість нормативного Першотравневе), Октябрське (замість нормативного Жовтневе), Южноукраїнськ (замість нормативного Південноукраїнськ), Опитне (замість нормативного Дослідне), Плодородне (замість нормативного Родюче), Победа (замість нормативного Перемога) та ін. Наведені приклади ойконімів є калькою з російської мови [67, с. 25].

Яскраво виражений ідеологічний відтінок мають такі топоніми: Советський (сміт у АР Крим), Комсомольське (Донецька, Полтавська, Харківська, Луганська області), Пролетарський (Луганська область), Комінтернівське (Одеська область), Гвардійське (АР Крим, Дніпропетровська область). Такий спосіб утворення назв населених пунктів також отримав широкого розповсюдження [91, с. 227].

Заходи з перейменувань у період з 1930 – 1950-х рр. ілюструють руйнування советською владою традиційного топонімічного ландшафту України. Слід зауважити, що такі дії були елементом встановлення мовного, культурного та ідеологічного тиску на суспільство та формування нової дійсності в рамках советського тоталітарного режиму.

Внаслідок пануючої в ССРСР вертикальної системи управління, русифікації підлягали також великі промислові підприємства УССР. Оскільки вирішення питань, пов'язаних з економікою, плануванням, виробництвом здійснювалося централізовано, більшість з них підпорядковувалась загальносоюзним відомствам, які базувалися у Москві [71, с. 120].

Такий стан речей визначив мову спілкування на підприємствах. Незважаючи на те, що українська мова в советській Україні була офіційною, на виробництві організаційна та довідково-інформаційна документація велася російською мовою, адже стандарти діловодства, у тому числі його мова, визначалися на центральному рівні. Це призвело до того, що використання російської мови під час ділової комунікації стало більш поширеним ніж послугування українською. Окрім цього, російська мова дуже швидко стала пануючою серед працівників і в неформальному робочому середовищі, внаслідок такого явища як постійного пересування працівників на підприємство чи в установу з одного регіону в інший, що у советський період було постійною практикою [70, с. 132].

Політика витіснення української мови з багатьох сфер діяльності торкнулась також друкованих засобів масової інформації. Жорсткий контроль

за інформацією в ССРСР стало ключовою характеристикою соціальної та культурної політики советського керівництва, адже маніпулювання в інформаційному середовищі завжди було потужним засобом впливу на громадську думку. Для досягнення цієї мети владою активно використовувалась пропаганда як інструмент розповсюдження вигідних уряду поглядів, фактів, аргументів задля управління громадськістю. Дезінформуючи та вводячи в оману суспільство, держава намагалась впливати на думки громадян та зробити можливим процес формування як особистісного так і суспільного світогляду контрольованим зверху [75, с. 55–56].

Здійснити такий вплив на українське суспільство стало можливим, шляхом створення нових російськомовних газет, театрів, наукових і популярних журналів. За період 1935–1938 рр. збільшилась кількість російських газет з 275 до 330. Натомість частка українських газет зменшилась з 1440 до 982 [Додаток 4]. З 1938 р. почали виходити російськомовна республіканська газета «Советская Украина», обласні газети: «Красное знамя» (Харків), «Днепровская правда» (Дніпропетровськ), «Большевицкое знамя» (Одеса), «Южная правда» (Миколаїв) та інші [16, с. 307]. Натомість україномовні періодичні видання дедалі більше піддавалися гонінням з боку влади, особливо ситуація загострилася у період «ждановщини». У другій половині 1940-х рр. цькування зазнали такі журнали «Вітчизна», «Радянський Львів», «Дніпро», «Барвінок», «Перець» через «недостатню цілеспрямованість у боротьбі за комуністичне суспільство, за виховання широких мас советського народу в дусі ідеології більшовизму» [117 с. 57]. Внаслідок поширення російського друкованого слова, та, у свою чергу, критика українських видань явище масового зросійщення в Україні сягнуло великих масштабів.

Таким чином, у 1930-ті – на початку 1950-х рр. тактика советського керівництва щодо послаблення ролі української мови реалізовувалась шляхом впровадження русифікаційних заходів. Вони мали яскраво виражений

обмежуючий характер і стосувалися багатьох аспектів: від втручання у внутрішню структуру української мови та зміни правопису, до спроб вилучити її з усіх сфер життєдіяльності. Шляхом уніфікації освіти, руйнування традиційного українського топонімічного простору, заборони українських друкованих видань та створення російськомовного середовища у засобах масової інформації, а також витіснення української мови з діловодства на підприємствах та установах, в Україні розгорнувся процес планомірної асиміляції. Офіційне обґрунтування здійснення русифікаційної стратегії в Україні будувалося на необхідності викоренити так званий «буржуазний націоналізм» та сприяти зміцненню зв'язків між республіками, створити єдиний мовний та культурний советський простір, де об'єднуючий елемент – російська мова і культура.

3.2. Становище української інтелігенції під натиском репресивної політики більшовицького уряду

Виразником національної свідомості народу у найвищих її проявах, творцем національних цінностей, носієм загальнодемократичних принципів, каталізатором прагнень до звільнення народу від колоніального ярма, безумовно, виступає інтелігенція. На тлі шовіністичної національної політики, яку проводив советський уряд в Україні, збереження української національної ідентичності було у руках інтелектуальної еліти. Утім, не можна оминати той факт, що майже кожен її представник відчув на собі тиск репресивного режиму в усіх його проявах: від обмежень і заборон діяльності до морального та фізичного знищення.

З приходом більшовиків, українська інтелігенція опинилася у вкрай скрутному становищі, адже її природа життєдіяльності, уявлення щодо важливості демократизації суспільного життя жодним чином не співвідносилися з ідеями розгорнутого комуністичного будівництва.

Ідеологічні мотивації переслідувань інтелектуальної еліти виробили лідери більшовицької партії.

Поділ суспільства на нерівноцінні класи (робітників та селян), відокремлення інтелігенції як окремої соціальної групи, яка була приречена на вороже ставлення з боку влади, призвели до формування соціальної системи, основу якої складала орієнтація та прихильність до тих, хто підтримував більшовицьку владу та, у свою чергу, суворі політичні обмеження для тих, хто не міг засвідчити своє селянське чи робітниче походження, і був не згодний з політикою диктаторського режиму. Тенденція негативного ставлення до інтелігенції активно пропагувалася компартійним керівництвом та була поширеною не тільки у вищих ешелонах більшовицької влади, а й серед широких мас населення [94, с. 13].

Обставини життя та діяльності української інтелігенції у період панування сталінського тоталітаризму можна визначити як морально деформовані. Велика кількість талановитих та високопрофесійних фахівців, здебільшого з числа молодого покоління, підлаштовувалась під советську систему та обслуговувала її інтелектуальні потреби. Разом з тим значна частина знаходилася під натиском політичного терору та репресій, що було характерно для представників старшого покоління, які не могли адаптуватися до нових реалій. Ще одна група – це відверто зацікавлена в укріпленні тоталітарної влади, формуванні та сповідуванні комуністичної ідеології частина української інтелігенції [70, с. 288].

У 1930-ті – на початку 1950-х рр. характерною рисою ставлення советської влади до інтелектуального прошарку суспільства, було те, що компартійне керівництво плакало недовіру до представників розумової праці, знецінюючи їх знання, досвід та здобутки. Представники інтелігенції були першими, кого звинувачували у шкідництві та накладали політичне тавро «буржуазного націоналіста». У ставленні до інтелігенції відбилася лінія компартії, яка була спрямована не на консолідацію суспільства для вирішення

можливих суперечностей, а на боротьбу, ідеологічний тиск, пропагування ворожих настроїв і нетерпимості до інтелектуально обдарованого прошарку населення [80, с. 59].

Політичні заходи советської влади часто втілювалися у життя, засобами масового терору. Показові, сфабриковані судові процеси, заслання та масові розстріли стали перманентними ознаками періоду 1930-х – початку 1950-х рр. Тенденція знищення тих, хто ніс потенційну загрозу пануванню більшовицької влади торкнулася найбільше української інтелігенції. Незалежно від віку, соціального походження, поглядів, українська інтелектуальна еліта була приречена. Внаслідок запущеної сталінської репресивної машини, велика кількість представників національної еліти стикнулася з внутрішніми та зовнішніми конфліктами та вибором між своїми ідеалами та можливістю виживання у атмосфері постійних утисків та гонінь [105, с. 12].

Більшовики взяли курс на жорстоку розправу з українською інтелігенцією, яку вони вважали потенційною опозицією комуністичної влади. Особливого переслідування зазнали ті представники інтелігенції, тих, які були пов'язані з національними урядами та небільшовицькими партіями в роки Української революції, а також видатних діячів культури та науки. Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ) фабрикувала справи про таємні «антирадянські організації» та застосовувала фізичний і психологічний терор, з метою змусити жертв зізнатися в їх причетності [126, с. 362].

Таку стратегію почали використовувати у 1929–1930 рр., коли компартійне керівництво розгорнуло судовий процес над Спілкою визволення України, що тривав з 9 березня по 10 квітня 1930 р. Членів СВУ звинувачували у терористичній діяльності. Організатором сфабрикованої справи стало ДПУ УССР – відомство державної безпеки НКВС, яке займалося придушенням контрреволюційних виступів та викриттям контрреволюційних організацій та осіб. Очолив слідство В. Балицький – виконавець прямих наказів Сталіна. За

висловом Балицького «Організація об'єднувала антирадянськи налаштовану інтелігенцію, колишніх учасників петлюрівського руху, діячів автокефальної церкви та представників куркульства...». Разом з цим, членів СВУ звинувачували у співпраці з закордонними емігрантськими формуваннями [126, с. 64].

19 квітня 1930 р. у Харківському оперному театрі було засуджено 45 видатних діячів української науки, культури та громадського життя. Серед них 2 доктори ВУАН, 15 професорів вищої школи, 2 студенти, директор середньої школи, 10 учителів, теолог, священник УАПЦ, 3 письменники, 5 редакторів, 2 кооператори, 2 правники і бібліотекар [Додаток 5].

До суду було притягнуто Сергія Єфремова – українського літературознавця, академіка, віце-президента ВУАН. Разом з ним до різного терміну покарання були засуджені Володимир Черняхівський, колишній прем'єр-міністр УНР, Андрій Ніконовський, колишній міністр закордонних справ УНР, науковий співробітник ВУАН, Йосиф Гермайзе, професор Київського інституту народної освіти, письменник Михайло Івченко, редактор Костянтин Шило, директор Київської трудової школи Володимир Дурдуківський та інших представників української інтелектуальної еліти [126, с. 66].

Відомо, що у ході розслідування, упродовж допитів мали місце жорстокі та протизаконні методи із застосуванням фізичного та психологічного тиску. Загроза більшого покарання аніж розстріл змусила звинувачених давати потрібні слідству свідчення [48, с. 426].

Справа над СВУ стала великим ударом для української інтелігенції. Разом з цим цей показовий судовий процес став свого роду новим етапом у взаємовідносинах між українською інтелігенцією та комуністичною владою. Адже сполучення «класового підходу» до інтелігенції завершило своє формування та призвело до хвилі обвинувачень інтелектуальної еліти України в націоналізмі [93, с. 34].

Українська науково-педагогічна інтелігенція також зазнала удару у ході більшовицької тактики з виявлення «антирадянських організацій». Наукові установи позбавляли цінних кадрів, звинувачуючи їх у «шкідництві», «куркульстві», «контрреволюційній діяльності». За підрахунками Віктора Даниленка та Георгія Касьянова, тільки у Харківській, Чернігівській та Вінницькій областях звільнили понад півтисячі осіб (більшість вже після арешту). Науково-дослідні установи та виші втратили близько 270 осіб професорсько-викладацького складу. Академічна інтелігенція України – наукові співробітники ВУАН також підпали під дію сталінської репресивної машини [70, с. 314].

Під час XII з'їзду КП(б)У у 1934 р. підіймалося питання про колектив ВУАН та «контрреволюційну діяльність» наукових співробітників. Акцентувалося, що такі науки як історія, етнографія, мова та література мають найбільш виражене націоналістичне спрямування. У зв'язку з цим, на з'їзді було прийнято рішення про очищення ВУАН від «ненадійних» елементів [45, с. 379].

Харківський науково-дослідний інститут історії культури імені академіка Д. Багалія. За свідченням В. Затонського ця наукова установа була «притулком контрреволюції». Інститут був ліквідований у січні 1934 р. Було звинувачено також трудовий колектив Української радянської енциклопедії та Інституту української літератури ім. Шевченка. Щодо останнього, то суворого засудження з приводу «націоналістичного ухилу» та «контрреволюційній діяльності» зазнав очільник інституту – С. Пилипенко [45, с. 380].

На XII з'їзді КП(б)У було публічно засуджено у націоналістичних перекрученнях викладачів вищих навчальних закладів, зокрема, у шпигунстві та шкідництві було висунуто обвинувачення проти директора Харківського інституту радянського будівництва та права М. Романюка, також завідувача кафедри діалектичного матеріалізму П. Демчука.

У «буржуазному націоналізмі» звинуватили також викладацький склад Харківського зоотехнічного інституту на чолі з О. Мізерницьким. Наголошувалося на тому, що завідувачі кафедр та викладачі перекручували марксизм-ленінізм, фальсифікували історію України та у своїх навчальних програмах і під час викладання боролись за відрив України від Советського Союзу та перетворення її на колонію німецького і польського імперіалізму [45, с. 367].

Приборкання інтелектуального, національно свідомого прошарку українського суспільства стало основною місією, яка була покладена на вірного соратника Й. Сталіна – П. Постишева. У советській управлінській системі це був той випадок, коли займаючи посаду другого секретаря ЦК КП(б)У та одночасно секретаря ВКП(б), Постишев був відправлений до України, щоб бути рупором та оком Сталіна – контролювати діяльність генерального секретаря КП(б)У С. Косіора, а разом з цим втілювати у життя репресивні акції проти української партійної еліти [84, с. 86].

Одним із завдань, яке покладалося на П. Постишева у рамках його діяльності в Україні, було проведення кадрової «чистки» в КП(б)У. Жертвою репресій під час «чистки» у партійному апараті України став Микола Скрипник – нарком освіти УСССР [748 с. 213].

Очолюючи наркомат освіти України, Микола Скрипник досяг значних успіхів на ниві зміцнення зв'язку школи з життям, перебудові системи народної освіти, ліквідації масової неписьменності, підготовки національних кадрів, результатом діяльності Миколи Скрипника було й проведення українізації, яка особисто для нього мала велике значення. Незважаючи на його прихильність комуністичним ідеям, він постійно наголошував на вазі національного питання в освіті, науці та культурі і зазначав, що цьому аспекту, компартії доведеться приділити не мало уваги [74, с. 377].

Втім, погляди колишнього наркома освіти йшли у розріз з позицією вищого керівництва, які не вважали за потребу висувати національне питання

на перший план, замість того вони вбачали своїм основним завданням – викривання «націоналістичної контрреволюції». У 1933 р., звинувачуючи Скрипника у «націоналістичному ухилі», його усунули з посади наркома освіти. Замість нього наркомат освіти очолив В. Затонський, який слухняно виконував всі накази вищого партійного керівництва, стосовно ідеологічної чистки установ [71, с. 259].

На пленумі ЦК КП(б)У в червні 1933 р., присвяченому питанню хлібозаготівель, П. Постишев та А. Хвиля виступили з різкою критикою Скрипника, поклавши на нього провину за підривну роботу та саботаж хлібозаготівель. Хоч останній і публічно покався у допущених помилках, Постишев був непохитним у бажанні зганьбити та принизити колишнього наркома освіти [80, с. 77–78].

Не витримавши цькувань, 7 липня 1933 р. колишній нарком освіти М. Скрипник покінчив своє життя самогубством [52, с. 210-212]. Цей інцидент розбив вщент плани Кремля організувати показове цькування Миколи Скрипника на наступному пленумі, адже передбачалося, що у ході публічного звинувачення, він визнає свою провину.

Головними ворогами совієтського режиму оголошувалися «націоналісти», тому з початком кадрових «чисток», кількість українців у партійному апараті КП(б)У зменшилась. Так, якщо на початку 1933 р. відсоток українців у комуністичній партії України дорівнював 60,7%, то станом на жовтень 1933 р. їх частка зменшилася до 60%. Наприкінці 1936 р. українці становили у партії 57%. Така тенденція зменшення кількості українців у лавах комуністичної партії є не занадто суттєвою, оскільки вона була обумовлена двома факторами. По-перше, компартійне керівництво прагнуло продовжувати створення ілюзії великої кількості українців у партії. По-друге, наростала негативна реакція в українській діаспорі закордоном через невирішеність національного питання в Україні, а також цькування та самогубство М. Скрипника [78, с. 83].

У період тотальної русифікації України 1930-х – на початку 1950-х рр. гонінь зазнали представники творчої інтелігенції, зокрема письменники, художники, актори, режисери, музиканти. Початком наступу на українську творчу еліту можна вважати 12 травня 1933 р., день, коли у будинку «Слово» співробітники харківського ДПУ заарештували письменника, публіциста, драматурга, першого президента літературного об'єднання ВАПЛІТЕ Михайла Ялового і засудили до 10 років виправно-трудоих робіт у Соловецьких таборах. Така ж доля спіткала українських літераторів Івана Ткачука, Володимира Гжитського, Олексу Слісаренка [63, с. 5].

Арешт Михайла Ялового настільки емоційно вразив літератора Миколу Хвильового, що наступного дня 13 травня він покінчив своє життя самогубством. У своїй передсмертній записці він написав: «Арешт Ялового – це розстріл цілої Генерації...» [30]. Таким чином, Микола Хвильовий ніби передбачив, що за цим арештом підуть жорстокі репресії проти всієї української інтелігенції.

Політичний терор компартійного керівництва в Україні обрушився й на діячів театрального мистецтва. Жертвою кривавої сталінської політики став Лесь Курбас – видатний режисер, драматург, актор та публіцист, очільник театру «Березіль», основоположник експериментального театрального мистецтва в Україні. Створений ним театр був справжньою лабораторією новаторських ідей у вітчизняному театрі. Проте у 1933 р., митець став жертвою сталінської репресивної політики. Леся Курбаса було звинувачено у націоналізмі та 13 грудня 1933 р. його було позбавлено звання народного артиста УРСР [44]. У цьому ж році він був заарештований за звинувачення у терористичній діяльності як учасника Української військової організації. 9 жовтня 1937 р. митець був розстріляний в урочищі Сандармох [1].

Доля Леся Курбаса спіткала велику кількість видатних українців. Соловецький табір перетворився на своєрідний «осередок української культури», адже у цьому місці відбували своє покарання велика сотні й тисячі

українських науковців, митців, а також державних, партійних, громадських діячів. Хтось з них, скалічений морально та фізично, пройшов випробування таборами спецпризначення, а хтось залишився там назавжди [31, с. 318].

Імпульсом для проведення розстрілів був той факт, що, внаслідок роботи репресивної машини, у таборах опинилися 700 – 800 тис. осіб. Було прийнято рішення, окрім залучення цих в'язнів до різної роботи, провести «чистку» у таборі. У багатьох ув'язнених терміни добігали до кінця. Звільнення цих людей, засуджених у більшості за політичними статтями, був небажаним для режиму. Отже, було ухвалене рішення «розвантажити» табори. Вищим советським керівництвом рішення було ухвалене у серпні 1937 р., відразу його почали реалізовувати, розстрілявши 30 тисяч в'язнів. Серед них і цвіт української нації, найобдарованіші та найталановитіші носії української культури, стали жертвами советської каральної машини [125, с. 701].

Тільки за період жовтня – листопада 1937 р. у смертоносному урочищі Сандармох було знищено 1 тис. 111 в'язнів соловецького табору. Серед них більше ніж 200 українських діячів науки та культури, серед них Микола Куліш, Микола Зеров, Валер'ян Підмогильний, Сергій Грушевський, Антін Крушельницький та ще сотні відомих українців і представників інших національностей. Генерація представників української інтелігенції, які стали жертвами тоталітарного режиму увійшла в українську історію як «Розстріляне відродження», ставши великою трагедією для всього народу [103 с. 15].

У повоєнні роки становище української інтелектуальної еліти було складним та суперечливим, внаслідок ідеологічний наступу, який набув нових проявів та форм, у зв'язку з розгортанням у 1946 р. ідеологічної кампанії – «ждановщини». Заходи, здійснювані у рамках нового курсу мали на меті «викорінення всіх рештків буржуазно-націоналістичної ідеології» [110, с. 160].

Втілення політики «ждановщини» умовно можна розділити на три етапи. Перший етап, який тривав 1946–1948 рр. це час прийняття великої

кількості постанов, які викривали «буржуазно-націоналістичний ухил». У цей період більшовицька критика обрушилась, переважно, на українських істориків та літературознавців, таких як М. Кордуба, І. Крип'якевич, І. Терлецький. Реалізація ідеологічного курсу на другому етапі, який охоплював 1949–1950 рр., передбачала навішування тавра «безродних космополітів» на українських митців та звинувачення їх у «низькопоклонстві перед Заходом».

У 1951–1953 рр. тривав третій етап «ждановщини», який ознаменувався новою хвилею критики української творчої інтелігенції. Під особливим тиском у цей період знаходилась західноукраїнська інтелігенція. З метою утихомирення прагнень західноукраїнських інтелектуалів та митців, совєтська влада відверто нехтувала місцевими творчими силами Західної України. Натомість, була розгорнута кампанія з залучення до регіону художників, скульпторів і літераторів із східних областей УРСР, щоб розбавити місцеві кадри [109, с. 115–116].

У контексті України, ідеологічна кампанія мала на меті придушення будь-яких проявів української самостійницької ідеї. Політико-ідеологічний контроль за представниками української інтелігенції та проведення чисток у сфері культури продовжували репресії проти високоосвіченого прошарку українського суспільства. Ідеологічні заходи відбувались у парі з адміністративно-каральними. Виходячи з цього, жорстокі ідеологічні норми та посилений контроль з боку влади, унеможливили для діячів науки і культури свободу творчості та самовираження [57, с. 47].

Таким чином, становище української інтелігенції у період з 1930-х – на початку 1950-х рр. було вкрай складним, адже в цей період освічений та обдарований прошарок українського суспільства опинився в епіцентрі дії сталінської каральної машини. Більшовицька влада розглядала інтелігенцію, виходячи з позицій класового підходу, як ворожий прошарок населення, та бачила в ньому потенційну загрозу режиму, тому використовувала всі можливі

методи для її дискредитації та знищення. Ці погляди компартійне керівництво втілювало в життя, шляхом проведення репресій проти української інтелігенції, які набули масового та всеохоплюючого характеру. Вони торкнулися всіх сфер суспільного життя: освіти, науки, культури, мистецтва. Жертвами жорстокого наступу стали всі представники інтелектуальних та творчих сил України, від партійної еліти до науковців та митців, які відстоювали українську національну культуру як самобутню і окрему від російської.

Висновки до розділу 3. Тотальна русифікація України у 1930-ті – на початку 1950 -х рр., яка проводилась советським керівництвом, була спрямована на руйнування українського мовно-культурного простору з метою асиміляції українського народу та централізації влади. Українська мова та культура розглядалися більшовиками як важелі, які несуть загрозу не тільки для єдності СРСР, а й ті, що наражають на небезпеку існування диктаторського режиму, через ймовірність піднесення національного спротиву. Отже, советське керівництво прагнуло ліквідувати потенційну загрозу, шляхом уніфікації суспільного та культурного життя в республіці.

Основними засобами для втілення політики зросійщення було втручання у внутрішню структуру української мови, шляхом зміни правописних норм; обмеження використання української мови в освіті, шляхом ліквідації національних шкіл та впровадження обов'язкового вивчення російської мови в усіх навчальних закладах; зросійщення інформаційного простору, залучаючи до українських засобів масової інформації, російськомовні газети, науково-популярних журнали, і в той же час, піддаючи гонінням україномовні друковані видання; руйнування традиційного топонімічного ландшафту України, шляхом перейменувань населених пунктів; зменшення послугування українською мовою на підприємствах та установах, внаслідок централізації економіки.

У культурній сфері, тотальна русифікація означала, у першу чергу, наступ на українську інтелігенцію – головного носія національної культури. Нехтуючи результатами їх інтелектуальної та творчої діяльності, ліквідовуючи провідні наукові установи, викриваючи українські культурні організації та звинувачуючи їх у «буржуазному націоналізмі», більшовицьке керівництво все більше наближувалось до морального та фізичного знищення української наукової, творчої та партійної еліти. Репресії стали ключовим елементом політики русифікації і полягали у бажанні компартійного керівництва посилити централізований контроль над українським суспільством, запобігаючи наперед можливому опору з боку національно свідомої частини населення.

У повоєнні роки посилювався політико-ідеологічний тиск, який здійснювався у межах кампанії «ждановщини». Ідеологічний курс створив вкрай несприятливі умови для діяльності українських інтелектуалів та унеможливив повноцінний розвиток освіти, науки і культури в республіці, що у подальшому відбилося на формуванні національної самосвідомості українського народу.

ВИСНОВКИ

Проблема русифікації України у 1930-х – на початку 1950-х рр. отримала наукову розробку у дослідженнях представників зарубіжної та вітчизняної історіографії. Вчені звертали увагу на зросійщення України советським керівництвом як в контексті загальних праць з історії України, так і, фокусуючись на окремих аспектах проблеми таких як ідеологічні підвалини русифікації, зміни в українському правописі 1933 р., національно-культурна політика більшовицького уряду, діяльність представників української національної еліти під натиском політики змосковщення.

На сьогоднішній день більшість наукових розвідок з даної проблематики присвячено історії генезису української літературної мови, розвитку мовної політики в Україні, руйнування традиційного українського топонімічного середовища советською владою. Разом з тим, українські науковці приділяють значну увагу методологічним та джерелознавчим засадам дослідження советської асиміляції України.

Джерельна база кваліфікаційної роботи представлена архівними та опублікованими матеріалами. Залучення у дослідження відомостей з актових джерел, документів політичних партій і організацій, діловодної документації, статистичних матеріалів, преси та матеріалів особового походження надає можливості з'ясувати характер і сутність національної політики компартійного керівництва стосовно українського народу, а також деталізувати факти советської асиміляції та цілеспрямованої русифікації життєвого простору українців. Зібрати та систематизувати відомості з джерел стало можливим, шляхом застосування під час наукового пошуку загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціально-історичних методів дослідження.

Опрацювання та систематизація значного масиву джерел та наукових історичних праць, залучаючи різноманітні наукові методи дослідження, що у

сукупності складають його методологічну основу відкрило можливості наукової розробки питання політико-ідеологічних засад зросійщення українців. Для цього було з'ясовано витoki асиміляційної політики советської влади щодо України, а також визначено нормативно-правову базу деукраїнізації.

Звичай насильницького насадження російської мови, культури, світогляду щодо інших народів, проживаючих на території держави, укорінився ще за імперських часів. Стосовно українського народу, суть етнополітичної доктрини російського самодержавства полягала в тому, щоб відмовляти у статусі окремої нації, спираючись на розвинену у другій половині XVII ст., концепцію «давньоруської народності». Експансіоністський підхід у вирішенні національного питання, який був узвичаєний у царській Росії передався спадково і був використаний більшовиками у проектуванні свого етнополітичного курсу. Марксистська теорія про «злиття та відмирання» націй при досягненні комунізму стала своєрідною методичною інструкцією більшовиків під час розгортання національно-культурного будівництва.

Наприкінці 1920-х рр. советським керівництвом було розгорнуто курс на коренізацію/українізацію. Незважаючи на активний розвиток української культури у цей період, советська влада не була зацікавлена у культурному піднесенні українського народу. Курс з українізації було розгорнуто, по-перше, задля залучення на свій бік великої частини українського населення, особливо з числа селян; по-друге, це давало можливості контролювати зародження настроїв національного спротиву в Україні; по-третє, українізація дозволила зміцнити та остаточно закріпити комуністичну владу в республіці. Не витрачаючи багато часу на роздуми з приводу національного питання советська влада відійшла від українізації та проголосила, що настав час наступного етапу національного будівництва, який передбачав введення тотальної русифікації України та інших національних республік.

Нормативно-правовою основою деукраїнізації став комплекс законодавчих та правових актів, що регулювали реалізацію національної політики компартійного керівництва в Україні та забезпечили законну основу для впровадження заходів тотального зросійщення українського народу через освіту, культуру, адміністративно-територіальні перетворення, впровадження одіозної мовної політики. Ухвалені советським керівництвом постанови та рішення, які дуже часто йшли у розріз з положеннями Конституції ССРСР та УССР, заклали правовий фундамент для розгортання у 1930-х–на початку 1950-х рр. тотального зросійщення України.

Основним засобом для асиміляції українців у загальній більшовицькій національно-політичній стратегії було обмеження функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Шляхом зміни правописних норм, уніфікації освіти, руйнування традиційного українського топонімічного простору, створення російськомовного середовища у засобах масової інформації, а також витіснення української мови з діловодства на підприємствах та установах, советське керівництво впевнено йшло до своєї мети всебічної русифікації республіки. Втім, неабияку загрозу на шляху до реалізації цієї мети несла українська інтелігенція – головний носій національної культури.

У зв'язку з цим, найосвіченіші та найобдарованіші представники українського народу опинилися під дією сталінської каральної машини, яка використовувала всі можливі методи для дискредитації та знищення наукової, творчої, педагогічної, партійної еліти України. Нехтуючи результатами їх інтелектуальної та творчої діяльності, ліквідовуючи провідні наукові та культурні установи, більшовицьке керівництво піддало репресіям та знищило у страшному 1937 р. понад 200 представників української інтелігенції в урочищі Сандармох. Генерація представників української інтелігенції, які стали жертвами тоталітарного режиму увійшла в українську історію як «Розстріляне відродження», ставши великою трагедією для всього народу.

Хвиля репресій у повоєнні роки прокотилася по Україні в межах ідеологічної кампанії «ждановщини» та нанесла великої шкоди розвитку творчих та інтелектуальних сил в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. Акт про розстріл Леся Курбаса. 3 листопада 1937 р. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/1103Q/>
2. Витяг з плану оперативних заходів НКВС СРСР стосовно греко-католицької церкви у західних областях УРСР від 24 грудня 1940 р. // Сергійчук В. Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів державної безпеки, 2006. Т. 1 С. 100–101. URL: <https://xp4stm90bvzr.frontroute.org/s11/7/2/3/8/8/72388.pdf>
3. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Москва : Издание ЦСУ Союза ССР, 1929. 472 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VsesPerNas_1929/VsesPerNas_1929.pdf
4. Газетна продукція УРСР // ЦДАВО, ф. 318, оп. 1, спр. 1403, арк. 89.
5. Горещкий П. Націоналістичні перекручення в питаннях українського словотвору // Масенко Л. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду (документи і матеріали). Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. С. 182–200. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-518-314-1/966-518-314-1.pdf>
6. Декларация об образовании Союза Советских Социалистических Республик / Конституция Союза Советских Социалистических Республик. 1922 г. URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1922\(12\)30.stvorenniya_SRSR..php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1922(12)30.stvorenniya_SRSR..php)
7. Діло. 1937. 30 вересня. URL: <https://libraria.ua/issues/192/20979/?PageNumber=1&ArticleId=780058&Search=%D0%B1%D1%83%D1%80%D0%B6%D1%83%D0%B0%D0%B7%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC>

8. Діло. 1938. 19 червня. URL: <https://libraria.ua/issues/192/21257/?PageNumber=1&ArticleId=792648&Search=%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0>
9. Закон о включении Западной Украины в состав СССР с воссоединением ее с УССР // Внеочередная пятая сессия Верховного совета СССР 31 октября – 2 ноября 1939 г Стенографический отчет, 1939. 112 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/31967-vneocherednaya-pyataya-sessiya-verhovnogo-soveta-sssr-1-go-sozyva-31-oktyabrya-2-noyabrya-1939-g-stenograficheskiy-otchet-1939#mode/inspect/page/62/zoom/4>
10. З виступу Й. Сталіна про кіноповість О. П. Довженка «Україна в огні» 31 січня 1944 р. // Реабілітовані історією: Київська область. Книга третя. Київ : Основа, 2011. С. 398–400. URL: <http://www.reabit.org.ua/files/store/Kuivsk.kn.3.s.1-797.pdf>
11. Звернення Ініціативної групи з воз'єднання УГКЦ з РПЦ до РНК УРСР з проханням узаконити її діяльність. 28 травня 1945 р. // Документи радянських органів державної безпеки, 2006. Т. 1 С. 743–748. URL: <https://xp4stm90bvzr.frontroute.org/s11/7/2/3/8/8/72388.pdf>
12. Інформація тов. Слабченко – Харківського обл. ВНО. Від 15 жовтня 1933 р. // ЦДАВО, ф. 166, оп. 11, спр. 179, арк. 9.
13. Конституция Союза Советских Социалистических Республик. 1936 г. URL: <https://www.verfassungen.net/su/vergleiche-stalinverfassungen.htm>
14. Ленин В. О праве наций на самоопределение. февраль – май 1914 г. URL: <http://leninvi.com/t25/p254>
15. Літературна газета. 1952. 31 липня. URL: <https://libraria.ua/issues/1295/105290/?PageNumber=3&ArticleId=3542288&Search=%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0>

16. Літературна газета. 1947. 25 червня.
URL: <https://libraria.ua/issues/1295/104827/?PageNumber=1&ArticleId=3530857&Search=%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0>
17. Маркс К. Маніфест комуністичної партії, 1948 р.
URL: <https://www.marxists.org/ukrainian/marxengels/1848/manifesto/index.htm>
18. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. 1994. № 1. URL: <https://archive.org/details/19371993No7>
19. О Довженко А.П. Постановление ЦК КП(б)У от 12 февраля 1944 г. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 756, арк 172. URL: <https://tsdahou.archives.gov.ua/wp-content/uploads/2023/07/10-24.jpg>
20. О реорганизации национальных районов и сельсоветов УССР в обычные районы и сельсоветы. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) от 16 февраля 1938 г. // ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 2. 1933–1945. Москва : РОССПЭН, 2009. С. 377–379. URL: https://drive.google.com/file/d/1nVjZaymogFryyo2qr-sGVBHAg_Wc2A23/view
21. Про реорганізацію штучно створених національних районів та сільрад. Постановление Политбюро ЦК КП(б) Украины от 3 березня 1939 г. // ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 2. 1933–1945. Москва : РОССПЭН, 2009. С. 451–454. URL: https://drive.google.com/file/d/1nVjZaymogFryyo2qr-sGVBHAg_Wc2A23/view
22. О русских газетах на Украине. Постановление ЦК ВКП(б) от 17 декабря 1937 г. // ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 2. 1933–1945. Москва : РОССПЭН, 2009. С. 307. URL: https://drive.google.com/file/d/1nVjZaymogFryyo2qr-sGVBHAg_Wc2A23/view

23. О хлебозаготовках на Украине, Северном Кавказе и в Западной области. Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 14 декабря 1932 г. //Исторія України: матеріали до семінарських занять / Уклад. О. Хорошев. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. С. 74–75. URL: http://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra/metod_ua/pdf/horoshev_seminars.pdf
24. Об обеспечении школ Украинской ССР учебниками на русском языке. Докладная записка секретаря ЦК КП(б)У Н.С. Хрущова секретарю ЦК ВКП(б) Г.М. Маленкову от 18 января 1944 г. // ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 2. 1933–1945. Москва : РОССПЭН, 2009. С. 785–788. URL: https://drive.google.com/file/d/1nVjZaymogFryyo2qrsGVBHAg_Wc2A23/view
25. Об оперативных мероприятиях по Западной Украине и Западной Белорусии. Приказ Народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР № 001353 от 5 ноября 1939 г.. URL: <https://glavcom.ua/country/science/sbu-oprilyudnila-sekretni-dokumenty-pro-pochatok-drugoji-svitovoji-viyni-784962.html>
26. Об усилении агитационно-пропагандистской работы в условиях колхозного строительства в западных областях УССР. Постановление ЦК КП(б)У от 1 июля 1948 г. // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : збірник документів і матеріалів. Київ : Наукова думка, 1994. С. 298–311. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/5-12-004308-9/5-12-004308-9.pdf>
27. Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей. Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 13 марта 1938 г. // URL: ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 2. 1933–1945. Москва : РОССПЭН, 2009. С. 391–394. URL: https://drive.google.com/file/d/1nVjZaymogFryyo2qrsGVBHAg_Wc2A23/view
28. О выполнении постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) о преподавании русского языка в нерусских школах. Докладная записка А.Я. Жукова

- секретарям ЦК ВКП(б) А.А. Андрееву и А.А. Жданову от 26 августа 1938 г. // ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 2. 1933–1945. Москва : РОССПЭН, 2009. С. 424–427. URL: https://drive.google.com/file/d/1nVjZaymogFryyo2qr-sGVBHAg_Wc2A23/view
29. Оперативний наказ Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР щодо початку операції з репресування колишніх куркулів, активних антирадянських елементів та кримінальників №00447 від 30 липня 1937 р. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/15759>
30. Передсмертна записка Миколи Хвильового. 13 травня 1933 р. URL: <https://chytomo.com/u-vilnyj-dostup-vyklaly-arkhivni-dokumenty-mykoly-khvylovoho/>
31. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933-1941. Новий Ульм : Видавництво «Прометей», 1947. 93 с. URL: <http://irbisnbuf.gov.ua/ulib/item/ukr0000013314>
32. Письмо В. Ленина «К вопросу о национальностях или об «автономизации». 30 декабря 1922 г. URL: <https://lenin.rusarchives.ru/dokumenty/statya-vi-lenina-k-voprosu-o-nacionalnostyah-ili-ob-avtonomizacii>
33. Проект перевірки (обстеження) стану національно-культурного будівництва областей та районів України у 1932 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6213, арк. 1–4.
34. Про забезпечення культурних потреб національних меншостей на Україні у справі шкільного виховання та лікнепу. Постанова ЦК КП(б)У від 1 квітня 1933 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6213, арк. 9–10.
35. Про забезпечення функціонування української мови як державної. Закон України 25 квітня 2019 року №2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>

36. Про затвердження Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Постанова Надзвичайного XIV Українського з'їзду Рад від 30 січня 1937 р. URL: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>
37. Про затвердження Конституції (Основного Закону) Української Соціалістичної Радянської Республіки. Постанова XI Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів від 15 травня 1929 р. URL: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>
38. Про масову агітаційну роботу на підприємстві. Постанова ЦК КП(б)У від 11 вересня 1932 р. // ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 5282, арк. 24–27.
39. Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР. Постанова ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : збірник документів і матеріалів. Київ : Наукова думка, 1994. С. 291–296. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/5-12-004308-9/5-12-004308-9.pdf>
40. Про стан і заходи покращення ідеологічної роботи партійної організації України. Постанова ЦК КП(б)У від 24 листопада 1951 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 976, арк. 230
41. Про український правопис. Постанова Народного комісара освіти УСРР від 5 вересня 1933 р. // Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду (документи і матеріали) / за ред. Л. Масенко. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. С. 108. URL: <https://archive.org/details/masenko2005/page/n107/mode/2up?view=theater>
42. Про реорганізацію національних шкіл в Україні. Постанова ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. // Німці в Україні 20-30-ті рр. ХХ ст. : збірник документів державних архівів України / Упоряд. Л.Яковлева, Б.Чирко, С.Пишко. Київ, 1994. С. 210. URL: <https://chtivo.org.ua/literature/istorichna/14745-nimci-v-ukrayini-20-30-ti-rr-hh-stolittja-zbirnik-dokumentiv-derzhavnih-arhiviv-ukrayini.html>

43. Про затвердження плану переселення в 1940 р. господарств колгоспників України в інші райони СРСР. Постанова РНК УСССР та ЦК КП(б)У від 14 червня 1940 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : збірник документів і матеріалів. Київ : Наукова думка, 1994. С. 246–248. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/5-12-004308-9/5-12-004308-9.pdf>
44. Про Л. Курбаса. Витяг із протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У від 13 грудня 1933 р. URL: <https://archives.gov.ua/ua/berezil/>
45. Про процес СВУ. З протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1929 р. // Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти: Науково-документальне видання. Київ, 1995. С. 128. URL: https://shron1.pochtyvo.org.ua/Prystaiko_Volodymyr/Sprava_Spilky_vyzvolennia_Ukrainy_nevidomi_dokumenty_i_fakty.pdf
46. Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології // Масенко Л. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду (документи і матеріали). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. С. 143. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007914>
47. Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті у справі граматичній // Масенко Л. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду (документи і матеріали). Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. С. 148–152 URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007914>
48. Резолюція Комісії НКО у справі перевірки роботи на мовному фронті на доповідь тов. Хвилі «Націоналістична небезпека на мовному фронті й боротьба проти неї» від 26 квітня 1933 р. // Масенко Л. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду (документи і матеріали). Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. С. 140 URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007914>

49. XII съезд РКП(б). 17-25 апреля 1923 г.: стенографический отчет. URL: https://istmat.org/files/uploads/51781/12_sezd.pdf
50. XII з'їзд КП(б)У. 18-23 січня 1934 р.: стенографічний звіт. Київ : Партійне видавництво КЦ КП(б)У, 1934. 608 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013188>
51. Сова Г. До історії більшовицької дійсності: 25 років життя українського громадянина в ССРСР. Мюнхен, 1955. VIII, 107 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11525/file.pdf>
52. Сообщение ЦК ВКП (б) и ЦК КП(б)У о смерти Н.А. Скрипника и некролог. 8 июля 1933 г. // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : збірник документів і матеріалів. Київ : Наукова думка, 1994. С. 210–212. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/5-12-004308-9/5-12-004308-9.pdf>
53. Спілка визволення України: Стенографічний звіт судового процесу, т. 1. Харків, 1931 // Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти: Науково-документальне видання. Київ, 1995. 452 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Prystaiko_Volodymyr/Sprava_Spilky_vyzvolennia_Ukrainy_nevidomi_dokumenty_i_fakty.pdf
54. Справка о совещании по вопросам истории Украины при отделе пропаганды и агитации ЦК КП(б)У. 17 марта 1945 г. // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : збірник документів і матеріалів. Київ : Наукова думка, 1994. С. 264–268. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/5-12-004308-9/5-12-004308-9.pdf>
55. Сталин И. Национальный вопрос и ленинизм: Ответ товарищам Мешкову, Ковальчуку и другим. 18 марта 1929 г. // Сталин И.В. Сочинения. Т. 11. Москва: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1949. С. 333–355. URL: https://c21ch.newcastle.edu.au/stalin/t11/t11_38.htm#p4

56. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг.
URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Stalin-Kaganov-title.php>
55. Стенограмма выступления И.В. Сталина на пленуме ЦК ВКП(б) о преподавании русского языка в школах. 12 октября 1937 г. // ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 2. 1933–1945. Москва : РОССПЭН, 2009. С. 298–299.
URL: https://drive.google.com/file/d/1nVjZaymogFryyo2qrsGVBHAg_Wc2A23/view
58. Стенограмма заседания комиссии ЦК ВКП(б) о преподавании русского языка в национальных школах. 8 марта 1938 г. // ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 2. 1933–1945. Москва : РОССПЭН, 2009. С. 383–387. URL: https://drive.google.com/file/d/1nVjZaymogFryyo2qrsGVBHAg_Wc2A23/view
59. Суслик Р. Криваві сторінки з неписаних літописів. Англія, 1956. 337 с.
URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/2387-suslik-r-krivavi-storinki-z-nepisanih-litopisiv-kozatsko-hutoryanska-poltavshhina-v-borotbi-proti-moskovskogo-komunizmu/>
60. Театри УРСР // ЦДАВО, ф. 318, оп. 1, спр. 1402, арк. 109.
61. Указ Александра II о запрете ввоза в Россию украиноязычных изданий, печатания книг и текстов к нотам на украинском языке, постановки украинских пьес, а также о закрытии газеты «Киевский телеграф» от 18 (30) Мая 1876 г.. // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : Збірник документів і матеріалів. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 139.
URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Boriak_Hennadii/Ukrainska_identychnist_i_movne_pytannia_v_Rosiiskii_imperii.pdf

62. Учні шкіл загального навчання за мовою навчання (1914–1938 pp.) // ЦДАВО, ф. 318, оп. 1, спр. 1403, арк. 15.

Література

63. Архів Розстріляного Відродження : матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920 - 1930-х pp. Київ : Смолоскип, 2010. Том 1. 453 с. URL: [arkhiv_rozstrilianogho_vidrodzh.pdf](#)
64. Бадзьо Ю. Знищення і русифікація української історії в советській Україні // Український історик. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1982. С. 69–72. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009380>
65. Бажан О. Особливості національно-культурного життя в українській РСР в останній період «сталінщини» (1946-1953 pp.) // Національний університет «Києво-Могилянська академія». Магістеріум. Історичні студії. Київ, 2004. С. 44–49. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/ef50cf65-c5b9-4b68-9522-4c267cceeab5>
66. Бажан О. Самвидав // Енциклопедія історії України : Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2012. Т.9. С. 431 URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1290-5/978-966-00-1290-5.pdf>
67. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2. Київ : «Либідь» – «Військо України», 1994. 686 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001833
68. Борисенко М. Руйнація традиційного топонімічного простору: політика перейменувань в Україні в 1920 – 1950-х роках // Народна творчість та етнологія. 2016. №5. 11 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Borysenko_Myrosлав/Ruinatsiia_tradytsiinoho_toponimichnoho_prostoru_polityka_pereimenuvan_v_Ukraini.pdf?

69. Васильєв В. Сталінська революція «згори» в Україні: насилля, протидія, результати // Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2010. Вип. 36. С. 73 – 87. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/12440>
62. Гриневич Л. Сталінська «революція згори» та голод 1933 р. як фактори політизації української спільноти // Український історичний журнал, 2003. №5. С. 50 – 64. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2003/5/4.pdf>
71. Гнатюк О., Гоманюк М., Мельничук А. Деколонізація ойконімів України: у пошуку оптимальних підходів // Науковий вісник Херсонського державного університету. Географічні науки. Херсон, 2022. Випуск 17. С. 18–35. URL: https://www.researchgate.net/publication/367052377_DEKOLONIZACIA_O_IKONIMIV_UKRAINI_U_POSUKU_OPTIMALNIH_PIDHODIV [Decolonization of oikonyms in Ukraine seeking of optimal approaches](https://www.researchgate.net/publication/367052377_DEKOLONIZACIA_O_IKONIMIV_UKRAINI_U_POSUKU_OPTIMALNIH_PIDHODIV)
72. Гриценко О. Культурний простір і національна культура: теоретичне осмислення та практичне формування : монографія. Інститут культурології НАМ України, 2019. 256 с. URL: https://icr.org.ua/wp-content/uploads/2020/06/Book_2019_Grytsenko_Kulturny_prostir_i_nacionalna_cultura.pdf
73. Даниленко В. Українізація: здобутки і втрати (20–30-ті роки). // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. Київ, 1992. Вип. 2. С. 79–91. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=IDP=&2_S21STR=Piufsp_1992_2_14
74. Даниленко М., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ, Либідь, 1991, 340 с. URL: <http://irbis-nbuiv.gov.ua/ulib/item/0001886>

75. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен : Сучасність, 1968. 263 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/256/file.pdf>
76. Дзюба І. Русифікація в українському контексті // Енциклопедія історії України. Київ : Наукова думка, 2012. Т.9. С. 372–379. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1290-5/978-966-00-1290-5.pdf>
77. Єфіменко Г. Національна політика керівництва ВКП (б) в Україні 1932–1938 рр. (освіта та наука). Київ : Наукова думка, 2000. 71 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yefimenko_Hennadii/Natsionalna_polityka_a_kerivnytstva_VKP_b_v_Ukraini_1932-1938_rr_osvita_ta_nauka.pdf
78. Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938). Київ: Інститут історії України, 2001. 304 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yefimenko_Hennadii/Natsionalno-kulturna_polityka_VKPb_schodo_Radianskoi_Ukrainy_1932-1938.pdf
79. Золотухін О. До питання насильницької асиміляції українців у минулому і сьогодні // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : зб.наук.пр. : Київ, 2015. Вип. 17. С. 53–60. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8052/Issue_17_Zolotu_khin.pdf?sequence=1&isAllowed=y
80. Зубченко С. Політика радянської влади у національному питанні в 30–40-х рр. ХХ століття: напрямки, форми і зміст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2018. Вип. 50, С. 257–265. URL: http://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/50/28.pdf
81. Івасюта М. В сім'ї вольній, новій. Київ, 1979. 48 с. URL: https://archive.org/stream/uizhur/1991_5_djvu.txt
82. Івчик Н. Національне питання в Російській імперії другої половини ХІХ ст. // Вісник Прикарпатського університету. Івано – Франківськ,

2011. Вип. 19. С. 129–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpu_Ist_2011_19_21
83. Карпенко В. Українське питання і самвидав // Інформаційна політика та безпека : підручник. URL: <http://ukrlife.org/main/karp/bezpeka3.htm>
84. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція. 20–30-ті роки. Київ : Наукова думка, 1991. 96 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001155>
85. Коляска І. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації. Торонто, 1970. 246 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008725>
86. Кондратюк Л. О деятельности Компартии Украины по интернациональному воспитанию рабочего класса в процессе развития социалистической экономической интеграции / Л. Ф. Кондратюк, Л. Л. Прокопенко, Д. Н. Голубчик // Науч. труды по истории КПСС. Вып. 128. Киев, 1984. С. 43–48.
87. Коцур В., Коцур А. Історіографія історії України : курс лекцій. Чернівці, 1999. 526 с.
URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kotsur_Viktor/Istoriografii_istorii_Ukrainy_Kurs_lektsii.pdf
88. Кочерга О. Мовознавчі репресії 1933 року джерело теперішніх мовних проблем. 2004. Ч. 35. С. 96–103.
URL: <http://www.ji.lviv.ua/n35texts/kocherha.htm>
89. Кравців Б. Прогресування русифікації в Укр. РСР. Сучасність, ч 10. Мюнхен 1972. С. 67–74.
URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Suchasnist/1972_N10_142.pdf
90. Кубійович В. Національний склад населення УРСР в світлі советських переписів 1926 – 1959. Париж, 1962. 169 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3398/file.pdf>

91. Кульчицький С. Зміни у національній політиці радянського керівництва в роки війни // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. Київ : НікаЦентр, 2012. С. 425–441. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007905>
92. Кульчицький С. Історична наука в Україні та в Українській діаспорі // Енциклопедія історії України : Інститут історії України НАН України. Київ : _____ : 2005. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istor_nauka_v_ukr_i_diaspori
93. Кульчицький С. Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу // Проблеми історії України: факти, судження, Міжвід. зб. наук. пр. 2005. Вип. 13. С. 3–56 пошуки: URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/51100/01-Kulchytsky.pdf?sequence=1>
94. Кузьменко М. Репресивна політика сталінського режиму стосовно науково-педагогічної інтелігенції радянської України у 20-30 роки ХХ ст. // Схід. 2002. № 2. С. 25-28. URL: <http://www.disslib.org/naukovo-pedahohichna-intelihentsia-usrr---kh-rr-khkh-st-evoljutsia-sotsialno.html>
95. Лабінська Г. Топоніміка України крізь призму основних віх історії // Топоніміка : навч. посібник / Галина Лабінська. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. 274 с. URL: <https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/04/Labinska.pdf>
96. Лизанчук В. Навічно кували кайдани: Факти, документи, комент. про русифікацію в Україні. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1995. 415 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013410>
97. Лизанчук В., Рожик М. Історія російщення українців. Львів : Львівський національний університет ім. Франка, 2011. 412 с. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/39137>
98. Литвин М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920-1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): (07.00.01) :

- Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2006. 19 с. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1751/Lytvyn.pdf?sequence=3&isAllowed=y>
99. Національні відносини в Україні у XX ст. : збірник документів і матеріалів. Київ : Наукова думка, 1994. 548 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/5-12-004308-9/5-12-004308-9.pdf>
100. Національні меншини України в політичних процесах XX – XXI століть: стан і проблеми дослідження / авт. кол.: Котигоренко В. О. (керівник), Калакура О. Я., Ковач Л. Л., Коцур В. В., Кочан Н. І. та ін. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 624 с. URL: <https://ipiend.gov.ua/publication/natsionalni-menshyny-ukrainy-v-politychnykh-protsesakh-khkh-khkh-stolit-stan-i-problemy-doslidzhennia/>
101. На службі у правди. До 90-річчя академіка Івана Дзюби. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/na-sluzhbi-u-pravdy-do-90-richchya-akademika-ivana-dzyuby>
102. Нефьордов Д. Діаспорна історіографія політичних репресій міжвоєнного періоду в Україні (20-30-ті рр. XX ст.): аналіз спогадів сучасників та політв'язнів // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2016. Вип. 42. С. 68–70. URL: http://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/45/69.pdf
103. Ніколіна І. Загальноосвітня школа України 20-х – початку 30-х рр. XX ст. : монографія. Вінниця, 2013. 208 с. URL: https://library.vspu.net/jspui/bitstream/123456789/3349/1/Nikolina_Monografija.pdf
104. Маланчук В. В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні. // Український історичний журнал. 1969, Вип. 4, С. 3-15 URL: <http://resource.history.org.ua/issue/journal/1969/4>

105. Масенко Л. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду (документи і матеріали). Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 399 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007914>
106. Масенко Л. Мова і політика. Київ : Соняшник, 2005. 124 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f92cfbd9-779b-4b96-8125-e20d363efee9/content>
107. Масенко Л. Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання // Українська мова. Київ : Інститут української мови НАН України, 2018. №2. С. 20-35. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/cc02ddab-876e-4f7a-87c6-d31d1cd50cc4/content>
108. Новиков І. Виховання трудящих у дусі дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму на сучасному етапі // Український історичний журнал. 1961. № 5. С. 21–28. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=journal_1961_5_21
109. Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.) – жертви більшовицького терору. Київ: «Воскресіння», 1992. 80 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0002138
110. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2002. 952 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Smolii_Valerii/Politychnyi_teror_i_teroryzm_v_Ukraini_XIXXX_st_Istorychni_narysy/

111. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ : Академія, 2001. 148 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001983>
112. Рафальська Т. «Великий» терор 1937 – 1938 років: від ідеології до реалізації // Наукові записки. Серія : Історичні науки. 2008. Вип. 11. С. 106–110. URL: http://eprints.zu.edu.ua/6874/1/Rafalska_vel_terror.PDF
113. Реабілітовані історією. Київська область. Київ : Основа, 2011 984 с. URL: <https://www.reabit.org.ua/files/store/Kuivsk.kn.3.s.1-797.pdf>
114. Романцов В. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок XXI століття). Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. 184 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001473>
115. Савойська С. Еволюція розвитку мовної політики: методи, принципи та підходи дослідження // Вісник Львівського університету. Львів, 2014. Вип. 5 С. 156–163. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/5_2016/19.pdf
116. Сірук Н. Політико-ідеологічні кампанії в культурно-науковому житті України (друга половина 40-х – початок 50-х рр. XX ст.) // Вісник Дніпропетровського університету. Дніпропетровськ, 2012. Вип. 22. С. 112–117. URL: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/94/120>
117. Сірук Н. Постанови ЦК КП(б)У – документи вивчення ідеологічних кампаній в Україні (друга половина 40-х – початок 50-х рр. XX ст.) // Наукові записки: Серія: Історія. 2015. Вип. 2(3). С. 158–162. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/NZTNPU_ist_2016_2%283%29_32.pdf
118. Смаль-Стоцький Р. Українська мова в советській Україні. Нью-Йорк : Наукове Товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства, 1969. 318с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2075/file.pdf>

119. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2014. 697 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000015108>
120. Субтельний О. Україна у XX столітті // Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. Київ : Либідь, 1991. С. 351–368. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Subtelny_Orest/Ukraine_istoria.htm
121. Сушко Р., Левицький М. Хроніка нищення української мови від доби Романових до сьогодення. Київ, 2012. 80 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000640>
122. Титаренко О. Нормативно-правове регулювання культурної сфери в Українській РСР у повоєнний період // Правовий часопис Донбасу. Дніпро, 2019. С. 35 – 42. URL: <https://ljd.dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2022/01/4-titarenko.pdf>
123. ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 2. 1933–1945. Москва : РОССПЭН, 2009. 1095 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1nVjZaymogFryyo2qr-sGVBHAg_Wc2A23/view
124. Шайкан В. Ідеологічний аспект радянської заходноукраїнських земель 1939 – 1940 рр. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2010. Вип. 41. 8 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Shaikan_Valentyna/Ideolohichnyi_aspekt_radiazatsii_zakhidnoukrainskykh_zemel_1939_1940_rr/
125. Шаповал Ю. Соловецькі розстріли 1937–1938 рр. // Енциклопедія історії України. Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 700–702. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1290-5/978-966-00-1290-5.pdf>

126. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наук. думка, 1993. 349 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000012819>
127. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ, 2001. 560 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001765>
128. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. Сучасність, 1987. 294 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/15218/file.pdf>
129. Шевченко С. Український список Сандармоху // Імперія терору. Київ : Фенікс, 2021. 368 с. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24477308.html>
130. Шпорлюк Р. Імперія та нації. Київ: Дух і Літера, 2000. 354 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shporliuk_Roman/Imperiia_ta_natsii.pdf?
131. Шульженко С. Мовна політика в Україні (1917 – 1940 рр.). // Вісник Книжкової палати. 2008. № 11. С. 40-42. URL: http://www.ukrbook.net/DAD/publ/Shulzhenko_11_2008.pdf
132. Юсова Н. Давньоруської народності концепція // Енциклопедія історії України: Т. 2. Київ : Наукова думка, 2004. С. 275–276. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Davn_nar_koncepciya
133. Яворська С. Розвиток української мови в добу русифікації та українізації. Чернівці, 2014. 14 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6969/1/S_YAVORSKA_CHERN_IVCI_GI.pdf
134. Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху та смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 545 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yakubova_Larysa/V_obiimakh_strakhu_i_smerti_Bilshovytskyi_teror_v_Ukraini.pdf?
135. Якубова Л. Етнічні меншини УСРР у 20-і - першій половині 30-х років ХХ ст.: історіографія та джерела дослідження. Київ: Інститут історії

України НАН України, 2006. 170 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001918>

136. Якубова Л. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–1940 // Енциклопедія історії України. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7. С. 176–224.

URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/50936/08-Yakubova.pdf?sequence=1>

РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ У 1930-х – НА ПОЧАТКУ 1950-х рр.

ДОДАТКИ

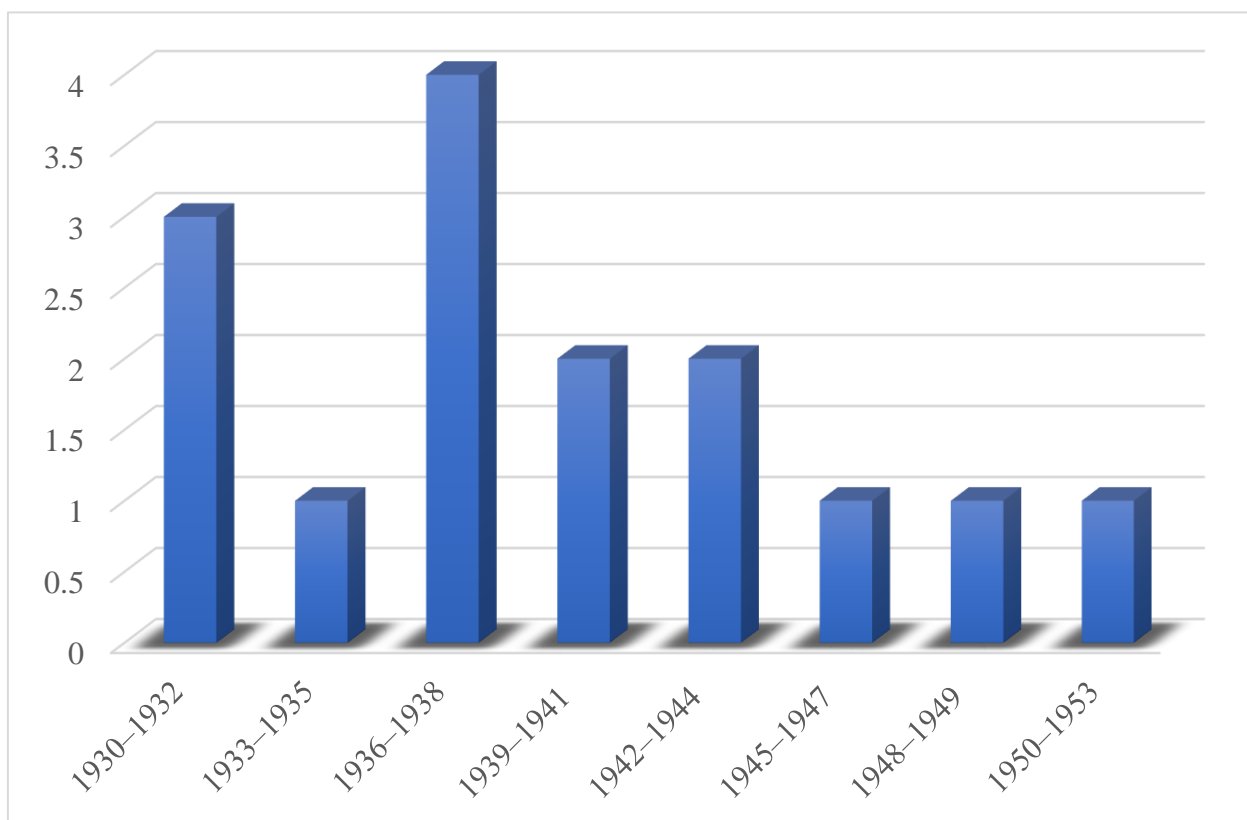
**Постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, ухвалені з метою
деукраїнізації у 1930-ті – на початку 1950-х рр.**

Дата	Назва постанови
11 вересня 1932 р.	Постанова ЦК КП(б)У «Про масову агітаційну роботу на підприємстві»
14 грудня 1932 р.	Постанова ЦК ВКП(б) та РНК ССРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях»
1 квітня 1933 р.	Постанова ЦК КП(б)У «Про забезпечення культурних потреб національних меншостей на Україні у справі шкільного виховання та лікнепу»
5 вересня 1932 р.	Постанова народного комісара освіти УСРР «Про український правопис»
17 грудня 1937 р.	Постанова ЦК ВКП(б) «Про російські газети на Україні»
16 лютого 1938 р.	Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних районів та сільрад у звичайні національні райони та сільради»
13 березня 1938 р.	Постанова ЦК ВКП(б) та РНК ССРСР «Про обов'язкове вивчення російської мови у школах національних республік та областей»
10 квітня 1938 р.	Постанова ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл в Україні»
20 лютого 1939 р.	Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію та перетворення національних районів та сільрад»
14 червня 1940 р.	Постанова РНК УССР та ЦК КП(б)У «Про затвердження плану переселення в 1940 р. господарств колгоспників України в інші райони ССРСР»
12 лютого 1944 р.	Постанова ЦК КП(б)У «Про О. Довженка»
29 серпня 1947 р.	Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії»
1 липня 1948 р.	Постанова ЦК КП(б)У «Про посилення агітаційно-пропагандистської роботи в умовах колгоспного будівництва у західних областях УССР»
24 листопада 1951 р.	Постанова ЦК КП(б)У «Про стан і заходи покращення ідеологічної роботи партійної організації України»

Кількісний розподіл Постанов ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б) за роками

Роки	1930–1932	1933–1935	1936–1938	1939–1941	1942–1944	1945–1947	1948–1949	1950–1953
Кількість постанов	3	1	4	2	2	1	1	1

Динаміка правового регулювання процесу деукраїнізації у 1930-х – на початку 1950-х рр.

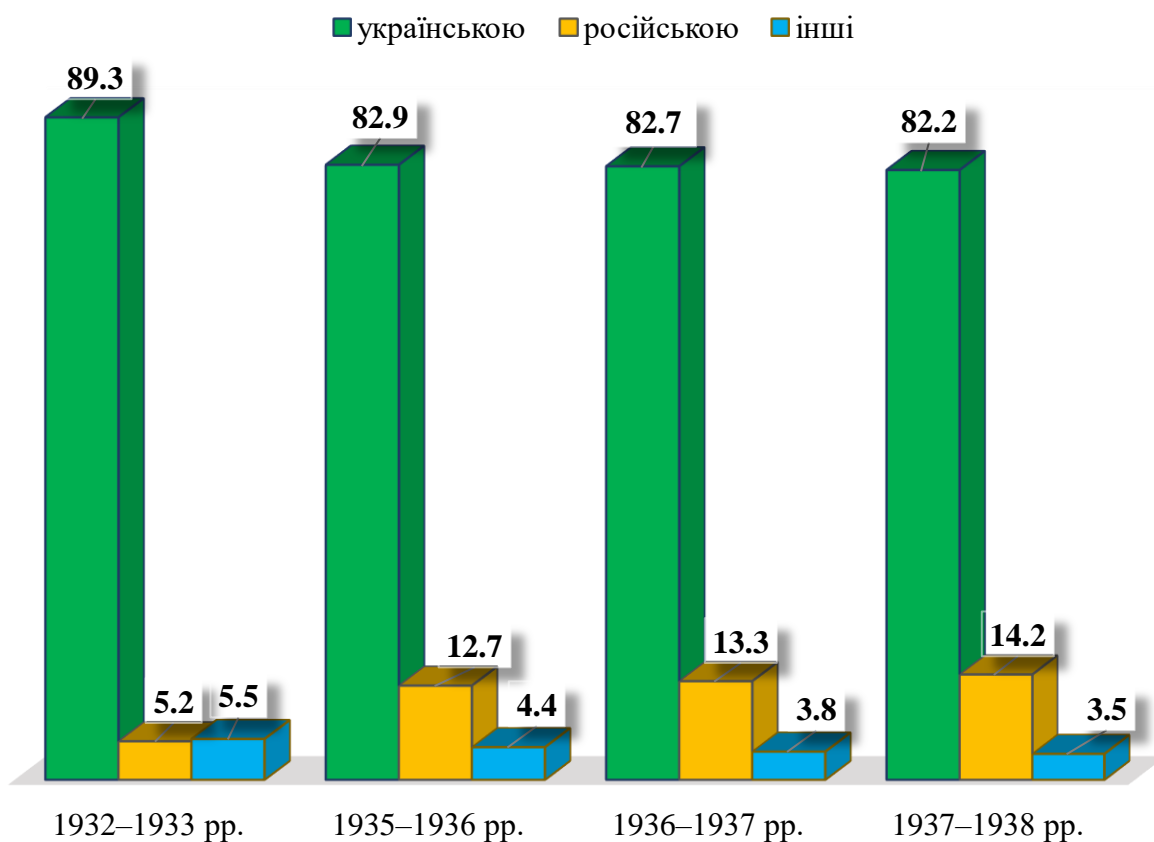

**Розподіл учнів шкіл в Україні за мовами навчання
у 1932 – 1938 рр.**

Роки	Число учнів, які навчаються					
	українською		російською		інші	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
1932–1933 рр.	3665465	89,3	215901	5,2	219292	5,5
1935–1936 рр.	4117668	82,9	634962	12,7	208615	4,4
1936–1937 рр.	4319084	82,7	698679	13,3	200313	3,8
1937–1938 рр.	4390646	82,2	762342	14,2	187715	3,5

ЦДАВО, ф. 318, оп. 1, спр. 1403, арк. 16

**Динаміка змін у кількості учнів шкіл України
за мовами навчання у 1932–1938 рр.**

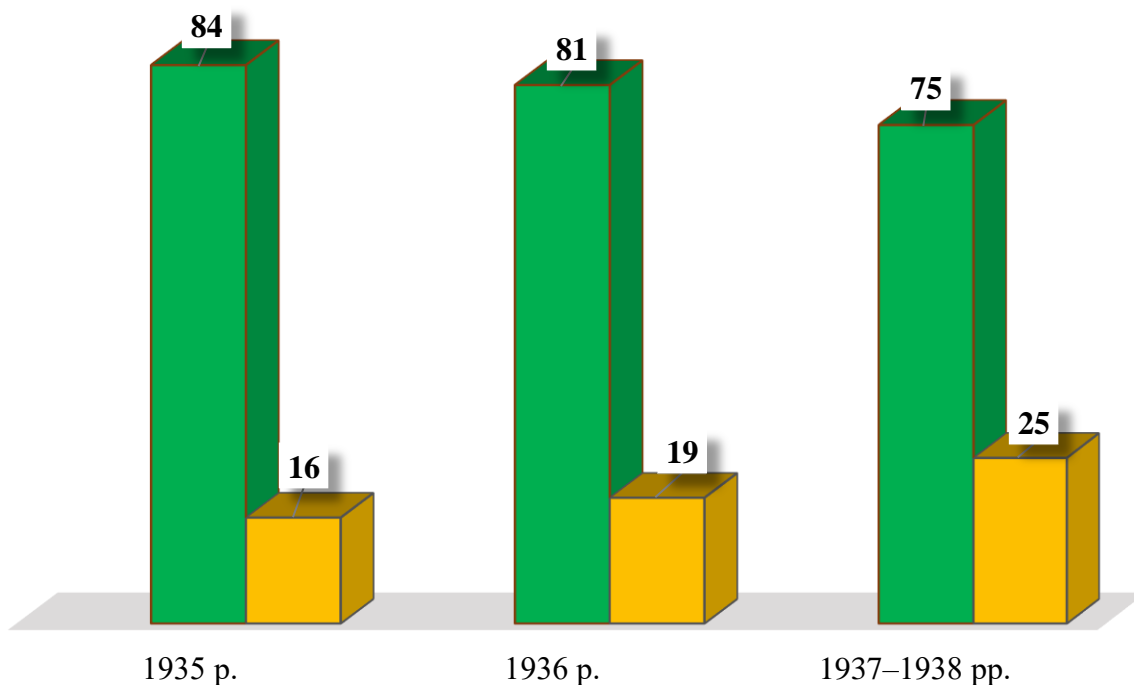
**Кількість україномовних та російськомовних газет
в Україні за 1935–1938 рр.**

Рік Мова газет	1935		1936		1937–1938	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
українська	1440	84	1402	81	982	75
російська	275	16	320	19	330	25
Усього	1715	100	1722	100	1312	100

Укладено за: ЦДАВО, ф. 318, оп. 1, спр. 1403, арк. 89.

**Динаміка змін у кількості україномовних та
російськомовних газет в Україні у 1935–1938 рр.**

■ українська ■ російська

**Кількість заарештованих представників української інтелігенції
по справі «Спілки визволення України» у 1930 р.**

Галузь діяльності	Кількість заарештованих	
	абс.	%
доктори ВУАН	2	4,4
професори вищої школи	15	33,3
директори шкіл	1	2,2
вчителі	10	22,2
бібліотекарі	1	2,2
студенти	2	4,4
теологи	1	2,2
священники	1	2,2
письменники	3	6,6
редактори	5	11
кооператори	2	4,4
правники	2	4,4
Усього	45	100

Укладено за: Витяг з обвинувального висновку у справі «Спілки визволення України» від 4 лютого 1930 р. // Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти: Науково-документальне видання. Київ, 1995. С. 128.

Відсотковий показник заарештованих представників української інтелігенції по справі СВУ у 1930 р.

